

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Maart 1972

Jaargang 71 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 3

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
TEVENS ORGAAN VAN DE RIJKSDIENSTEN VOOR DE MONUMENTENZORG
EN VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK, ALSMEDE VAN DE
NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. F. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041.
Redactieraad
*Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Mr. J. Korf, D. F. Lunsingh
Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. J. G. N. Renaud, Dr. Ir. C. L. Temminck
Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.*

D. BAX

*Nederlandse invloed op de oudste
Kaapse kerkgebouwen*

Blz. 1

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

De onbeschermden buitenplaats

Blz. 12

E. H. TER KUILE

*De voorromaanse kerken van
Oosterbeek en Tienhoven*

Blz. 15

LUC DEVLIEGHER

*Het restauratie-ontwerp uit 1863
van de Munsterkerk in Roermond*

Blz. 17

J. F. VAN AGT

*Viollet le Duc en de restauratie van de
Munsterkerk in Roermond*

Blz. 19

Boekbespreking

Blz. 21

NEDERLANDSE INVLOED OP DE OUDSTE KAAPSE KERKGEBOUWEN

DOOR

D. BAX

In het vijfde nummer van het Bulletin van de „Stigting Simon van der Stel” heb ik nagegaan hoe de kerk, die in 1704 aan de Heerengracht (nu Adderleystraat) te Kaapstad ingewijd werd, er oorspronkelijk uitzag¹. Het bleek een in hoofdzaak achtkantig gebouw geweest te zijn. Het dak had in het midden een plat, vierkant gedeelte met een houten balustrade als rand. Een ruw reconstructieschetsje van mij (opnieuw bij dit artikel gereproduceerd: fig. 1) werd aan de beschouwing toegevoegd. De toren die tegen de niet zichtbare arm van de kerk aangebouwd werd, is er op weggelaten.

De kerk, die gebouwd werd in de jaren 1701-1704, vertoont de invloed van de 17de-eeuwse Nederlandse preekkerk in de vorm van een centraalbouw. Men kan haar vergelijken met bijvoorbeeld de Noorderkerk te Amsterdam en de Grote Kerk te Maassluis.

Wie de ontwerper van de kerk te Kaapstad was, heb ik niet kunnen vinden. In de journaalboeken van de kerkelijke gemeente Kaapstad voor de jaren 1701-1705 wordt veelvuldig de „timmerman Jan Thriex” genoemd, en is ook een paar maal sprake van de „baastimmerman”. Met de laatste werd de baastimmerman van de Compagnie bedoeld, Jacobus van der Steen, en met eerstgenoemde een van de gewone timmerlieden van de Compagnie. Beiden kwamen uit Delft. Misschien was een van hen de ontwerper.

In bedoeld artikel wees ik er ook op, dat de Zuidafrikaanse schrijfster Dorothea Fairbridge voor 1922 in het Kaaps Archief (het Staatsarchief te Kaapstad) het plan van een kerk voor het Kaapse dorp De Paarl gezien had, volgens haar gemaakt in 1714 en ondertekend door J. Meerman. Dit plan kon ik toen in het archief niet vinden.

¹ „Die buitekant van Kaapstad se twee kerke aan die ou Heerengracht”, *Stigting Simon van der Stel, Bulletin* nr. 5. (sept. 1962), 5-15.

² Kaaps Archief Kaapstad, Elliottverzameling, nr. 2295.

³ Kaaps Archief, C 224, Requesten en Nominatiën 1717-1718, bl. 291 e.v.

Later vond ik er een foto van een ontwerp-tekening voor een kerk in De Paarl, gesignd door Christoffel Meerman². Deze foto werd tussen 1900 en 1938 gemaakt door de bekende Kaapse fotograaf Arthur Elliott (fig. 2). En nog weer later trof ik de tekening waarnaar de foto gemaakt is, te zamen met een plattegrondtekening voor een kerk in De Paarl aan, ingebonden in de Requesten en Nominatiën 1717-1718, bij een brief van ds. Petrus van Aken, predikant van de gemeente Drakensteyn (d.i. De Paarl), gedateerd 14 mei 1717³. De foto van Elliott geeft het uiterste linker gedeelte niet weer. Bij ons artikel wordt ook een foto van de plattegrond afgebeeld (afb. 1).

Dorothea Fairbridge heeft blijkbaar de tekeningen en de brief gezien, maar handtekening en jaartal niet correct gelezen. Een J. Meerman heb ik in geen enkel document aangetroffen. Daarentegen herhaaldelijk de naam van Christoffel Meerman. Op de rollen van de compagniesdienaren komt hij het eerst voor ultimo juni 1712, en wel als huistimmerman, afkomstig van Dordrecht. Baas der huistimmerlieden is dan Anthony van Royen, van Culemborg. In 1713 is Meerman nog gewoon timmerman, maar van 1714 tot en met 1719 staat hij ingeschreven als baas. In 1720 komt hij niet meer op de rol voor. Baas der huistimmerlieden is dan Aarnout Ruygrok, uit Vlaardingen⁴.

Mevrouw prof. dr. M. A. P. Meilink-Roelofs deelde mij mee dat uit het Scheepssoldijboek, in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, blijkt dat Meerman voor de Kamer Zeeland met het schip Belvliet op 27 juli 1711 uit Nederland vertrok, aan de Kaap arriveerde 11 april 1712, en in 1720 met de Neptunus van de Kamer Amsterdam repatrieerde⁵.

⁴ Als in dit artikel naar de rollen van de compagniesdienaren en de vrijburgers verwezen wordt, worden bedoeld de kopieën van deze rollen die in het Kaaps Archief zijn (VC 39 e.v.).

⁵ Algemeen Rijksarchief Den Haag, Inventarisnr. Z. 68, fo. 127. Voor deze en andere gegevens uit het Rijksarchief ben ik mevrouw Meilink-Roelofs zeer dankbaar.

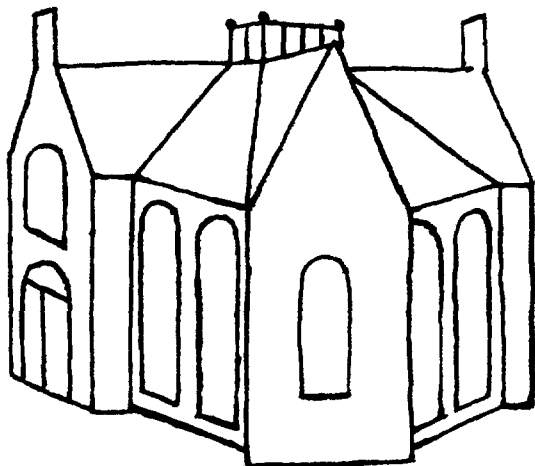

Fig. 1. Reconstructieschetsje van de kerk te Kaapstad in 1704.

In het archief van de Nederduits-Gereformeerde Kerk te Kaapstad en in het Kaaps Archief vindt men vele gegevens over de bouw van deze kerk. De voornaamste ervan worden hier genoemd.

Reeds 3 november 1715 klaagde de kerkeraad van Drakensteyn erover dat ze „maar een seer bouwvallige hutte” had, „waar in men niet langer sonder schroom prediken kan”⁶. 25 oktober 1716 vroegen ds. van Aken en zijn kerkeraad aan gouverneur Pasques de Chavonnes en de leden van de Raad van Politie toestemming om een nieuwe kerk te bouwen „op Compagnies land, een half kwartier van onse Predikants woningh, recht onder de groote klip van de perel bij het klijne reviertie”, d.i. heel dicht bij de plaats waar in de jaren 1800-1805 in De Paarl de kerk gebouwd werd, welke die van 1720 verving en er nog steeds staat⁷. Deze toestemming werd verkregen.

Op de vergadering van 18 maart 1717 besloot de kerkeraad „een seskante kerk van 80 voeten langh en 40 breed” te bouwen, en op die vergadering droegen ze aan de „baas metselaar Cor-

nelis Hutspot” op om „een platte grond van soo een kerk te maken”.

Inderdaad maakte Cornelis Leendert Hutspot „meester metselaar van terthole” „een ruijwe schets” met een onkostenberaming erbij⁸. De raad van Politie bestudeerde op zijn vergadering van 30 maart het een en ander („seker caertje platte form zijnde een lankwerpigh agtkant lank 80 en breet 40 voeten benevens seker ontwerp van het costende aen materialen”) en keurde het goed⁹. Het „caertje” of „ruijwe schets” heb ik niet gevonden, tenzij het de niet gesigeneerde plattegrond is die bij de brief van 14 mei behoort, wat ik echter niet geloof.

In de kerkvergadering van 25 april deelde ds. van Aken mee dat alles op 30 maart aan gouverneur en raad overhandigd was en dat deze het bouwen van „een voorafgeschetste ses kante kerk van tagtigh voeten langh en veertigh breet” goedgekeurd hadden¹⁰.

In de vergadering van 2 mei berichtte hij dat aan „Daniel Sevenhoven als Timmerman en Cornelis Huspot en Stoos als Metselaars” voorgesteld was „om dit werk nader af te teekenen, de onkosten van het selve uijt te rekenen en het bouwen van de kerk op sigh te neemen”. Huspot en Stoos hadden het aangenomen, maar Sevenhoven had geweigerd. De timmerman Coelou (in andere stukken Coelum genaamd) had toen het werk op zich genomen¹¹.

Op 14 mei 1717 zond ds. van Aken aan gouverneur en Raad van Politie de reeds genoemde tekening van Christoffel Meerman, de tekening van de plattegrond, die m.i. ook van zijn hand is, te samen met een specificatie van de geraamde onkosten tot de opbouw, gemaakt door „de Metselaars Huspot en Stoos”¹². Deze specificatie vindt men ook, maar zonder tekeningen, in de resolutiën van de Politieke Raad¹³. Het is voor de Kaap een heel curieus stuk wegens het gedetailleerde karakter ervan. De onkosten liggen nu veel hoger dan op 18 maart. Enkele bijzonderheden volgen:

⁶ Nederduits-Gereformeerd Kerkarchief Kaapstad, G 3, 1/1, Register der genoemene Besluyten door de Eerw: kerkenraad van Drakenstyn 1715-1730, bl. 5. Op 7 februari 1717 besloot de kerkeraad het kerkje af te breken: G 3, 1/1, Register, bl. 22.

⁷ Kaaps Archief, C 223, Requesten en Nominatiën 1715-1716, bl. 686.

⁸ Kaaps Archief, C 224, Requesten en Nominatiën 1717-1718, bl. 207.

⁹ Kaaps Archief, C 11, Resolutiën van de Raad van Politie 1716-1717, bl. 444.

¹⁰ N.-G. Kerkarchief, G 3, 1/1, Register, bl. 26.

¹¹ Idem, bl. 27.

¹² Kaaps Archief, C 224, bl. 291 e.v.

¹³ Kaaps Archief, C 12, Resolutiën van de Raad van Politie 1717-1718, bl. 38-45. Prof. dr. A. M. Hugo (A. M. Hugo en J. van der Bijl, *Die kerk van Stellenbosch 1686-1963*, Kaapstad 1963, 62) wees reeds op dit stuk.

¹⁴ Daarop slaat ook de post van 8 februari 1719: Aan Mons. kraa voor het verven van der kerke twee deurkosijnen, lateehouten en aght glastogen betaalt veer-

De muren zullen zijn van klippen, tot een hoogte van vier voet, daarna van bakstenen. De muren en de koepel zullen bepleisterd worden. Het dak zal men met riet dekken. Er komen vloerstenen in de kerk. Er zijn twee deuren, elk met een bovenlicht, en acht ramen¹⁴. De kerk krijgt zes pilaren, waarvoor „ses stukken ijser” nodig zijn „jder langh vijf voed”. „baas meer-man” leverde een aparte specificatie in van „het hout tot de kerk nodigh”.

Op hun vergadering van 2 juni 1717 keurden gouverneur en raad „de form en fatsoen van dat godshuijs, zo als het bij de kaartjes aan dese vergaderingh verthoond is” goed¹⁵.

Op 7 juni 1717 mat de landmeter Cochius „het lant van de kerk”: „vijf morgen en hondert en vijftigh kwadraat roeden, strekkende dit land noordwaarts naar Drakenstijns pastorie, oostwaarts na de Bergriviere, zuytwaarts naar Davidt zenecal en westwaarts na het wagen pat”¹⁶. Cochius werd daarbij geholpen door landmeter Slosbo, want op 26 juni 1717 werden f. 43:8 betaald aan „de landmeters Slosbo en Cochius voor het landmeten van onse kerk en verschot aan het paart en zegels”¹⁷. Kaij Jesse Slosbo of Slotsbo kwam uit Hadersleben, d.i. Haderslev in Denemarken, en Evert Walraven Cochius uit Zutphen.

Op 29 juni 1717 heeft „De metselaar ... de gront van onse kerk ... in het midden van een vierkant van vijf en dertigh Roeden (welk vierkant wij hebben beslooten te laten omgraven tot een kerkhof) ... afgestooken”¹⁸. Op dezelfde dag werd f. 48 betaald „aan Cornelis van Diest voor zijn rijsen en vertoeven aan de Caap, voor het opstellen van der kerke bouwconditien, voor het afteekenen en afsteeken van onse kerk, tot vergoedinge van sijn versuijm en moeitens”¹⁹. Op 31 oktober 1717 verbood de predikant hem slaven te slaan, die daarover bij de kerkeraad hadden geklaagd, „waarop hij metselaar ons sijn aangenoome metselwerk heeft ontsegt; hetgeene wij gaarne hebben aangenoomen”²⁰.

27 februari 1718 vroeg ds. van Aken aan gou-

verneur en raad om de muren geheel met klippen te mogen opbouwen, en wel ter hoogte van 20 voet, omdat men geen goede klei voor bakstenen dichtbij de kerk kon vinden. Wel was er geschikte klei aan de andere zijde van de rivier. Maar de kosten van het vervoer waren hoog. Wel zou men de zes pilaren van gebakken steen maken, vervaardigd van klei van de andere kant. Men vroeg ook het „klippen breeken” aan de minstbiedende te mogen aanbesteden. Alles werd goedgekeurd²¹.

Op 6 september 1718 werd de „eerste steen aan onse kerk geleght”²² en op 2 juni 1720 werd het gebouw ingewijd²³.

Uit het voorgaande meen ik op te mogen maken dat Christoffel Meerman de ontwerper van de kerk was en dat de metselaars Hutspot en Stoos, en de timmerman Coelon de uitvoerders waren.

Over Meerman is reeds geschreven. Hutspot wordt genoemd „Cornelis Leendert Hutspot, meester metselaar van terthole” en ook „Cornelis van Diest”. Mevrouw Meilink-Roelofsz deelde mij mee dat hij op 9 mei 1715 als matroos met de Meyenberg van de Kamer Zeeland aan de Kaap aankwam. Hij werd op 14 juli 1716 vrijburger en overleed op 19 februari 1718 zonder vrouw, kind of goederen na te laten²⁴. Hij wordt in het Scheepssoldijboek van de Meyenberg opgegeven als afkomstig van St. Annaland (op het Zeeuwse eiland Tholen)²⁵.

Stoos is Jan Gerritsz. Stoos, die op 5 april 1711 in Kaapstad trouwde met Anna Mijna, weduwe Van Helsdingen²⁶. Het echtpaar komt op de rollen der vrije luiden voor als Jan Gerritsz. Stoos en Anna Meyne, Mijns of Meijen, en wel op die van 1711 tot en met 1725. Waar Stoos of Stoots vandaan kwam, is tot heden niet gevonden.

Coelon is Jan Henry Coelon (ook gespeld Coelum en Colon), van Amsterdam, die op de rol van de compagniesdienaren van 1719 als soldaat voorkomt.

De timmerman Daniel Sevenhoven, die de leiding bij het timmerwerk niet op zich wilde ne-

ten en een halve Rijksd.: segge f. 43 : 8. N.-G. Kerkarchief, G 3, 3/1. Het Geheel Capitaal tot den opbouw van drakenstyns kerke ontfangen = Inkomsten en uitgaven 1717-1720.

¹⁵ Kaaps Archief, C 12, bl. 38-45.

¹⁶ N.-G. Kerkarchief, G 3, 3/1, Register, bl. 30.

¹⁷ N.-G. Kerkarchief, G 3, 3/1, Het Geheel Capitaal.

¹⁸ N.-G. Kerkarchief, G 3, 3/1, Register, bl. 33.

¹⁹ G 3, 3/1, Het Geheel Capitaal.

²⁰ G 3, 3/1, Register, bl. 39.

²¹ Kaaps Archief, C 225, Requesten en Nominatiën 1718, bl. 112.

²² G 3, 3/1, Register, bl. 48.

²³ G 3, 3/1, Register, bl. 66.

²⁴ Alg. Rijksarchief, Kaaps vrijboek en gequalificeerde rol 1717/18/19, K.A. 9072, fo. 105.

²⁵ Alg. Rijksarchief, Scheepssoldijboek van de Meyenberg, inv. nr. Z 84, fo. 19.

²⁶ N.-G. Kerkarchief, G 1, 8/1, Kaapstad, Doop-, Trouw- en Lidmaten-Register 1695-1712, bl. 107.

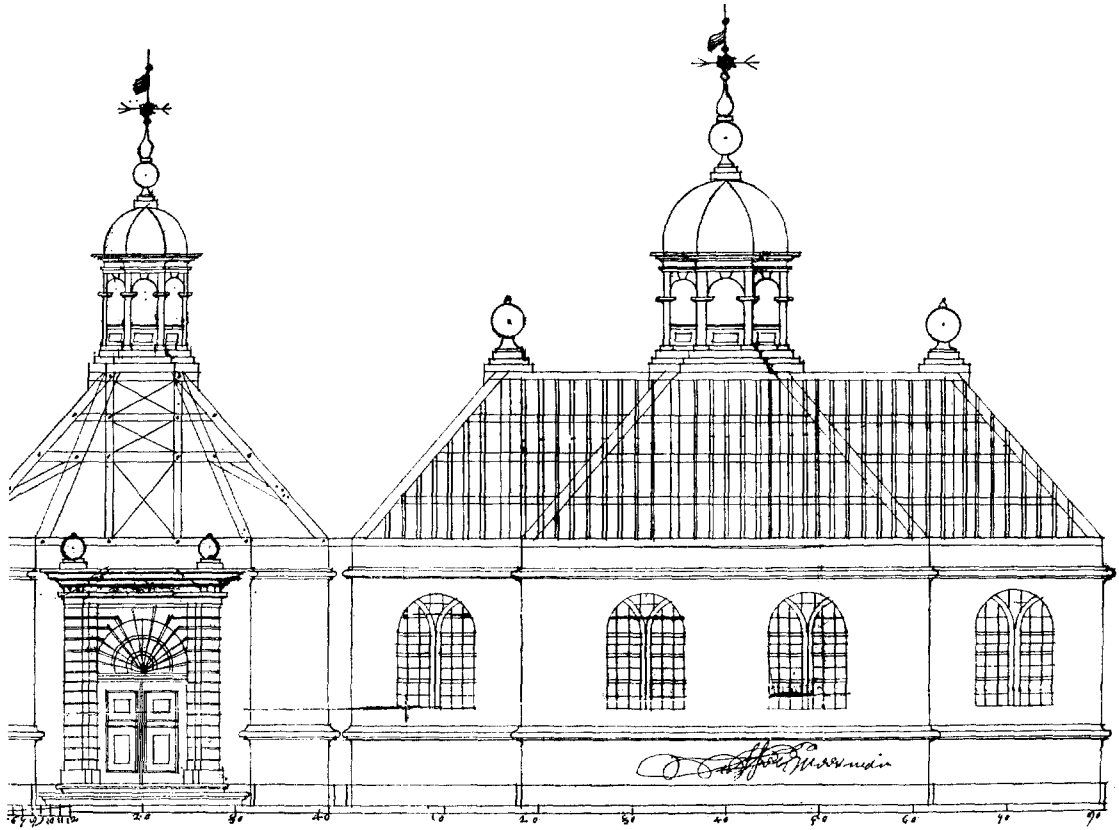

Fig. 2. Christoffel Meerman, ontwerptekening voor de kerk in De Paarl, 1717, naar foto van Arthur Elliott (Kaaps Archief, Kaapstad).

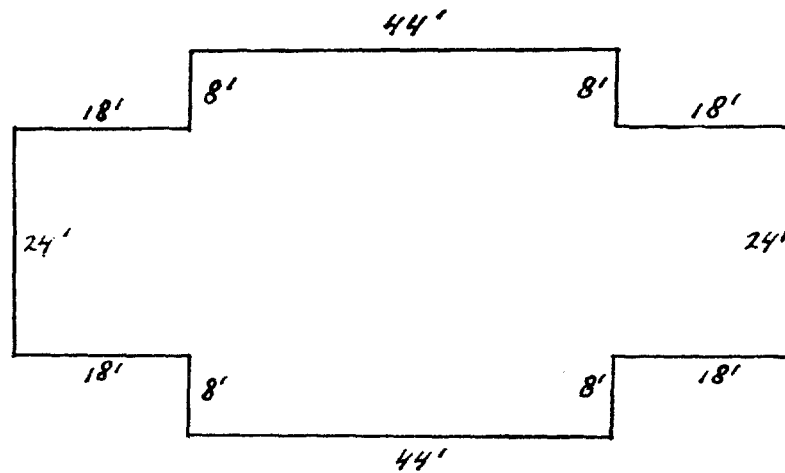

Fig. 3. Plattegrond van de kerk in De Paarl, volgens vorm van de kerk op fig. 2.

men, treft men reeds aan op de rol der vrije luiden van 1705. Hij was getrouwd met Mensje of Meynsje Pieters (alias Dings, alias Van der Kaar) en werd te Kaapstad begraven in januari 1722²⁷. Volgens zijn eigen zeggen is hij geboren in Soestdijk, was een tijdlang burger van Amsterdam, en in 1706 47 jaren oud²⁸. Hij hielp bij de bouw van Willem Adriaen van der Stels fraaie woning op het landgoed Vergelegen, die met zijn bijgebouwen kort voor 1706 in de nabijheid van Kaapstad verrees. De gouverneur maakte bij de inrichting ervan o.m. gebruik van „Kabinetwerkers” en „Beeldsnijders”, die hij uit de compagniesdienaren koos om voor hem te werken²⁹. De naam van de ontwerper van die herewoning met zijn bijgebouwen is niet bekend. Komt misschien de baas der huistimmerlieden voor het maken van een ontwerp in aanmerking? In de jaren 1701 tot en met 1705 was dit Jacobus van der Steen, afkomstig van Delft. Hij nam, zoals

²⁷ N.-G. Kerkarchief, 18/7, Journaal 1721-1725, januari 1722.

²⁸ *Contra-Deductie ofte Grondige Demonstratie van de valsheit der uitgegevene Deductie, By den Ed: Heer Willem Adriaen van der Stel* etc. Amsterdam 1712, 72.

²⁹ In *Contra-Deductie* zijn tussen blz. 130 en blz. 131 drie grote gravures gevoegd: de plattegrond van het woonhuis en andere gebouwen op het landgoed Vergelegen; het woonhuis van voren gezien, met de oranjerie en verscheidene bijgebouwen; de plattegrond van het landgoed. Een grote gravure die de achterkant van het woonhuis, en verscheidene bijgebouwen weergeeft, is gevoegd tussen blz. 92 en 93 van de *Korte Deductie van Willem Adriaen van der Stel, gewesene extraordinaris Raad van India en Gouverneur aen Cabo de bon Esperance* etc. (z. pl. en j.). *Deductie* en *Contra-Deductie* zijn gebonden in de band: Adriaen Bogaert, *Kaapsche Geschillen en Onrusten*, Zuidafrikaanse Bibliotheek, Kaapstad, nr. 968, 7024 FOL-VAND. Deze gravures zijn in verscheidene boeken gereproduceerd, maar sterk verkleind. G. Roosegaarde Bisschop behandelde de afbeeldingen in zijn artikel over „De oorsprongen van de Kaapse bouwkunst”. *Bull. K.N.O.B.* 65 (1966) 21-47, en wel op blz. 22 en 23. Sevenhoven zegt (*Contra-Deductie*, blz. 74 en 77) dat het woonhuis 72 voeten van voren breed was, „behalven de uitlating”, en 80 voeten diep; en dat hij van de gebouwen op het landgoed „t grote huis” het best kende. Enige gegevens over het interieur van dit huis: *Deductie*, blz. 93. Blijkens het reisjournaal van de commissaris Govert Cnoll, oud-bestuurder van Java's Oostkust, was Vergelegen een indrukwekkend landgoed. Op 10 februari 1710 bezichtigde hij „dit volennieuwe werck — datter sekerlijk door kragt van menschen, met veel costen en arbijt naar verloop van tijt gelegd is”. „Deese hofsteede die nu onlangs bij perceelen vercocht is, bevonden wij seer plaisant, de hujsinge en voors een gedeelte van den thuijn

wij zagen, deel aan de bouw van de kerk aan de Heerengracht te Kaapstad.

Een beeldsnijder in die tijd aan de Kaap was Martein de Metz (ook geschreven Marten den Mets), uit Amsterdam. De kerkeraad van de N.-G. gemeente te Kaapstad betaalde op 30 december 1702 drie gulden „Aan den beeldhouwer Martein de Metz”³⁰. Als soldaat komt hij voor op de rollen der compagniesdienaren die opgesteld zijn in juli 1703 en juli 1704³¹. Schrijnwerkers in die jaren waren de vrijburger Andries Vinger (hij kwam uit Maarn, prov. Utrecht), die in 1702 voor f. 400 de preekstoel van de kerk maakte³² en Daniel Sevenhoven zelf, die in 1718 voor f. 57 een „voorlesers stoel” vervaardigde³³.

Vreemd is dat in de notulen van de kerkeraadvergaderingen van 18 maart en 25 april 1717 sprake is van een „ses kante” kerk van 80 voeten lang en 40 breed, terwijl de Raad van Politie op zijn vergadering van 30 maart „een lankwerpigh

in een wakker 8: kanten muur betimmert, buiten deselve van rondsomme nogh diverse andere wooninge van groote omslagh.” C. Graham Botha, *Collectanea, First series*, The Van Riebeeck Society, nr. 5. Kaapstad 1924, 71. De mededeling over de „Kabinetwerkers” en „Beeldsnijders” is ontleend aan *Contra-Deductie*, blz. 5. N.-G. gemeente te Kaapstad betaalde op 30 de Kaapsche Kerk, Rekening van onkosten 1701 en 1702: 30 december 1702.

³¹ Op deze rollen wordt hij geen „beeldhouwer” genoemd. Hij staat niet meer op de lijst van 1705. De rollen van 1706 en 1707 ontbreken. Op die van 1708, 1709, 1710 en 1711 komt als „beeldhouwer” voor Cornelis Gillisz. van der Aa (niet gevonden vanwaar hij kwam). Op de rollen van 1713, 1714, 1715 en 1716 is Jan de Lieve, van Gent, de „beeldhouwer” van de Compagnie. Geen beeldhouwer wordt genoemd in de jaren 1717 tot en met 1722. In 1722 komt onder de huistimmerlieden Wouter Symonsz, van Amsterdam, voor, en deze is in 1723 en 1725 (1724 ontbreekt) de „beeldhouwer”. Ik heb niet nagegaan tot hoelang Wouter Symonsz aan de Kaap werkzaam was.

³² N.-G. Kerkarchief, 3/4, Kaapstad, Uijttreksels uijt d' resolutiën, A. 1701-1721, 29 mei 1702. Ten onrechte staat er hendr. Vinger. Dit moet zijn Andr. Vinger. Vergelijk Andries Vinger op de monsterrollen der vrije luiden, o.a. 1702, 1703 en 1711. De kerkeraadnotulen van 1702 ontbreken.

³³ N.-G. Kerkarchief, 18/6, Journaal 1716-1720, februari 1418. In het Kaaps Archief, CJ 2914, bl. 33, vond ik de vendurol van de nagelaten goederen van de „vrijburger en cabinet wercker” Johannes Gerardus Hoebie, gedateerd 7 maart 1696. Er komen enige prenten en veel meubelmakersgereedschap op voor. Niet gevonden vanwaar hij kwam. Blijkens een door hem geschreven en ondertekend briefje schreef hij goed Nederlands.

agtkant lank 80 en breed 40 voeten" bestudeerde waarmee de plattegrondtekening in overeenstemming is. Waarschijnlijk heeft men in de notulen een fout gemaakt.

Vreemder is dat de plattegrondtekening eigenlijk niet behoort bij de opstandtekening. Wel zijn beide gebouwen 80 voet lang en 40 breed, maar de plattegrond heeft slechts vier ramen tegenover de opstand acht (inderdaad kreeg de kerk er acht), en, belangrijker, de plattegrondtekening vertoont een achtkant, de opstandtekening daarentegen m.i. een langgerekt kruis (zie mijn ruw schetsje: fig. 3).

Waarschijnlijk heeft men de opstandtekening aanvaard, met dien verstande, dat het langgerekte kruis een langgerekte achthoek moest worden met vier extra ramen in de schuine zijden.

De kerk is gesloopt kort na de inwijding van de nieuwe kerk op 25 april 1805. Een afbeelding van de kerk uit de jaren 1720 tot 1805 ken ik niet.

Nederlandse invloeden zijn zowel bij het langgerekte kruis als bij het langgerekte achtkant te constateren³⁴. Terloops: men kan de langgerekte achtkantige kerken zien als zaalkerken met driezijdige sluitingen aan twee kanten, zoals er in Nederland ook preekkerken voorkomen met een driezijdige sluiting aan één kant³⁵.

In deze jaren kreeg ook Stellenbosch een nieuwe kerk. Prof. dr. A. M. Hugo heeft over de bouw daarvan uitvoerig geschreven³⁶. Op zijn vergadering van 13 augustus 1717 keurde de kerkeraad van Stellenbosch de tekeningen van plattegrond en voorzijde van de kerk goed „mits den baas timmerman op sig neemt de kap van kerk genoegzaam bondig en vast te maaken"³⁷. Hugo meent dat deze „baas timmerman" de kerk ontworpen heeft. Dit is natuurlijk heel goed mogelijk. Maar ten onrechte neemt hij aan dat de man die aan ons reeds bekende Hutspot was³⁸. Deze was immers geen timmerman, maar een metselaar.

³⁴ Men zie o.a.: M. D. Ozinga, *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen Tijd*, Amsterdam 1929, 74 en pl. 30.

³⁵ Zie Ozinga, *Kerkenbouw*, 109, 120 en 142.

³⁶ Hugo, *o.c.*, 53-82.

³⁷ Hugo, *o.c.*, 62.

³⁸ N.-G. Kerkarchief, G 2, 1/1, Notulen Kerkeraad van Stellenbosch, 29 jan. 1700 tot 3 jan. 1728, bl. 36 r.

³⁹ Alg. Rijksarchief, Scheepssoldijboek van de Meyenberg, inv. nr. Z. 84, fo. 164, Vrijboek der Europese ingezetenen 1719/20, K.A. 9095, fo. 110; 1731/32, K.A. 9107, fo. 95.

⁴⁰ Alg. Rijksarchief, Generale monsterrol van de Kaap van 1725, inv. nr. K.A. 9028, Scheepssoldijboek van 't Huys te Loo, inv. nr. A. 129, fo. 112.

Die baastimmerman is Christoffel Meerman geweest, en het is heel aannemelijk dat hij in 1717 niet alleen de kerk van De Paarl ontwierp, maar ook die van Stellenbosch.

In 1717 keurden ook gouverneur en raad de plannen goed. In september 1719 legde men de eerste steen, en de kerk werd ingewijd in het begin van 1723.

De bouw stond onder de leiding van Jan Sanderts, afkomstig van Oisterhout, Noord-Brabant, en als vrijburger woonachtig te Stellenbosch. Zijn assistent was de vrijman David Boelhouwer. Later, maar toen was de kerk al bijna klaar, werd Sanderts vervangen door de vrijburger Gerrit Vermaak. Het dak werd vervaardigd door de compagniestimmerlieden Jan Hendrik Coelon en Coenraad Beekman.

Hugo heeft de ontwerpen niet kunnen vinden. Hij kan echter wijzen op een tekening van de kerk, die in 1757 gemaakt is (fragment van de tekening: afb. 3). Daarop is het gebouw heel duidelijk een kruiskerk. Hugo heeft berekend dat de plattegrond een Grieks kruis was, waarvan de armen een lengte van 22 en een breedte van 29 voet hadden. De muren waren 20 voet hoog. De kerk was wit gepleisterd en met riet gedekt. De nok van het dak was ruim 38 voet boven de begane grond. Het gebouw had negen grote en drie kleine vensters. In de grote waren 17 „geschilderde kerkeglazen", gemaakt door „den Meester glasemaker Abraham ten Osselaer tot Amsteldam". Zij toonden de wapens in kleuren van de schenkers en hun vrouwen, of, indien iemand geen wapen had, alleen naam, rang en jaartal, omgeven door sierwerk. Van de 17 stuks zijn slechts twee bewaard gebleven, namelijk die van heemraad Philip Morkel en zijn vrouw Sibilla Pasman.

In 1814 is de kerk vergroot, waarbij de façade geheel veranderd werd. In de jaren 1862 en 1863 is een nieuwe kerk op de plaats van de oude ge-

⁴¹ De Paarlse topgevels zijn in 1800 ontworpen door de Duitser George Conrad Küchler (*Kwartmillennium-gedenkboek van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente, Paarl. 'n Oorsig van die geskiedenis van die Gemeente: 1691-1941*, Paarl 1941, 81). Küchler was van 1785 tot 1806 aan de Kaap (J. Hoge, „Personalities of the Germans at the Cape, 1652-1806", *Argief-Jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis* 9 (1946), 225. — C. de Bosdari and H. Fransen, *Cape Dutch houses and farms*, Kaapstad-Amsterdam 1964, 17). Volgens E. Moritz (*Die Deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft 1652-1806*, Weimar 1938, 319) kwam hij rechtstreeks uit Duitsland. Hij was aan de Kaap tussen 1785 en 1795 achtereenvolgens luitenant, luitente-

bouwd. Wel zijn enkele muren van de oude kerk opgenomen in de nieuwe.

Dit alles en heel veel meer vertelt ons professor Hugo in zijn bijzonder interessante boek.

Zoals gezegd, kwam Jan Sanderts uit Oisterhout. Mevrouw Meilink-Roelofsz was zo vriendelijk mij te berichten dat David Jacobse Boelhouwer afkomstig was uit Sommelsdijk³⁹ en Gerit Augustijnz. Vermaak uit Maarssen⁴⁰.

Coelon hebben we reeds ontmoet (hij kwam uit Amsterdam), en Beekman komt voor op de lijst der compagniesdienaren van 1720 als soldaat, en afkomstig van Hamel (d.i. Hameln, de Westduitse stad gelegen aan de monding van de Hamel?).

De vrij primitieve tekening van 1757 toont een façade met een grote topgevel waarvan de vorm niet duidelijk is. Hugo meent dat de rand ervan zowel links als rechts drie uithollingen vertoont en gelooft dat deze topgevel ook te zien is op een schets van 1813 die nu ter sprake komt.

In zijn boek (bladz. 63 en 119) wijst hij erop dat in 1813 de in 1773 aan de Kaap geboren Josias Hoffman (de vader van de latere president Josias Philip Hoffman van de Oranje-Vrijstaat) diverse schetsen maakte voor de vergroting van de kerk. De kerkeraad nam zijn voorstellen echter niet aan. Twee van die tekeningen reproduceerde Hugo (tegenover bladz. 176; de façade-topgevel wijkt geheel af van die van 1757), de andere, geschetst op één blad papier, echter niet. Professor Hugo was zo vriendelijk mij een goede foto van dit blad te doen toekomen (zie afb. 4), waarvoor hem hier hartelijk dank gezegd wordt.

Op het blad tekende Hoffman drie schetsen.

Geheel rechts is een vooraanzicht van de kerk. De topgevel is van het hol-hol-hol type. Achter het topje steekt de windwijzer van de kerk omhoog.

Links ervan is een zij aanzicht van een gedeelte

nant-kapitein, kapitein en majoor van de artillerie. In 1804 kreeg hij de leiding van de militaire werkplaats. Hij kwam uit Hessen-Darmstadt. — J. van der Meulen (*Die europäische Grundlage der Kolonialarchitektur am Kap der Guten Hoffnung*, Marburg 1962, I, 98 e.v.) geeft 18de-eeuwse Deense en Duitse voorbeelden van dit type. Hij lijkt te menen dat Küchler het in Duitsland heeft leren kennen (I, blz. 32; II, noot 108). Dit is natuurlijk mogelijk, maar er dient toch op gewezen te worden dat het een variant is van het hol-bol type, dat reeds lang voor de komst van Küchler aan de Kaap toegepast werd, en dat zulke varianten in de 18de eeuw gemaakt werden in Batavia (J. de Loos-

van de kerk. Hoffman heeft de voorste arm van het kruis verlengd, zodat deze twee ramen i.p.v. één kreeg. Aan de dwarsarm, die in 1757 een tuitgevel had, heeft hij een bol-hol-bol topgevel toegedacht, met een driehoekig topje, waarschijnlijk onder invloed van de bol-hol-bol-hol topgevels van de kerk in De Paarl uit 1805⁴¹. Op deze tekening ligt het dak van de voorste arm iets hoger dan dat van de twee dwarsarmen. De windwijzer staat op het linker uiteinde van het dak van de voorste arm.

Boven deze schets tekende Hoffman opnieuw het dak van de voorste arm met de windwijzer op het linker uiteinde, maar dit dak is nu verder naar links doorgetrokken. De topgevel van de dwarsarm is hier een gewone puntgevel.

Hugo meent (bladz. 63) dat Hoffmans hol-hol-hol topgevel de topgevel is van de tekening van 1757.

Maar is dit wel zo? Moet men in de topgevel van 1757 niet eerder een zevenlobbige topgevel zien: links en rechts drie lobben, en een zevende lob aan de top? Of een zeslobbige met aan de top een driehoekig kapje? En is Hoffmans hol-hol-hol topgevel misschien een ontwerp van hemzelf?

Hugo meent dat de topgevel van de tekening van 1757 dateert uit de bouwperiode van de kerk (1719-1723), en dat hij ontworpen is door degene die de kerk zelf ontwierp, d.i. volgens hem de „baas timmerman”, in wie hij ten onrechte Hutspot ziet. Het is natuurlijk mogelijk dat de baastimmerman, d.i. Christoffel Meerman, de ontwerper van de topgevel is. Reeds vroeg heeft men opvallende topgevels (alle midden-topgevels) aan de Kaap gebouwd: een huis in Kaapstad heeft een tuitgevel op een kaart van Van Riebeeck uit 1659; de herenboerderij Vergelegen heeft een hol-bol topgevel op een gravure van ca. 1705; een huis in Kaapstad heeft een klokgevel op een tekening van E. V. Stade uit 1710⁴², en op een

Haaxman, *Johannes Rach en zijn werk*, Batavia 1928, nr. 33: tekening uit de jaren 1770-1772 van het huis Tanahabang), Curaçao (M. D. Ozirga, *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*, Den Haag 1959, afb. 213, tekst blz. 185, afb. 216, tekst blz. 195, afb. 218, tekst blz. 197). Als zuiver topgeveltype is het „Küchler-type” in Nederland niet inheems. Hol-bol-hol varianten uit de 18de eeuw zijn in Nederland niet bekend. Een huis in Haastrecht (Kerkplein 10) bezit weliswaar een verlenging van het hol-bol type, maar dan in rollagen uit de 19de eeuw. Wellicht is er in bepaalde gevallen sprake van polygenese.

⁴² Roosegaarde Bisschop, *o.c.* afb. 1.

andere tekening van deze tekenaar uit dat zelfde jaar heeft een huis in Stellenbosch een topgevel in de vorm van een rechthoek bekroond door een driehoek (afb. 2) ⁴³.

Een huis met hol-hol-hol topgevel ziet men op een 18de-eeuwse tekening die het Marktplein te Groningen weergeeft ⁴⁴, en een ander op een 18de-eeuwse gravure van een gebouw te Amsterdam ⁴⁵. Twee huizen met een hol-hol topgevel stonden in de Keizersstraat te Amsterdam ⁴⁶. Het eerste tweetal moet qua vorm van vóór 1600 dateren, het tweede was 18/19de-eeuws. Fraeijlemaborg te Slochteren, provincie Groningen, had vroeger een 16de-eeuwse vijflobbige topgevel ⁴⁷. 18de-eeuwse driellobbige verhogingen van kroonlijsten kwamen verspreid over Nederland voor. Christoffel Meerman heeft dus misschien wel hol-hol topgevels, meerlobbige topgevels, en meerlobbige topgevelvormige verhoogde kroonlijsten in Nederland kunnen zien, hoewel gelobde topgevels te allen tijde in Nederland zeer zeldzaam zijn geweest.

Maar dateert de topgevel op de tekening van 1757 wel uit de jaren 1719-1723? Men krijgt de indruk dat er vooral in de jaren vijftig van de 18de eeuw aan de Kaap meerlobbige topgevels en meerlobbige verhogingen van kroonlijsten zijn aangebracht. De enige overgebleven meerlobbige topgevel (vijflobbig) dateert uit 1756 (boerderij Joostenburg, ten noordoosten van Kaapstad). De architect Gabriel Fagan heeft bij de huidige restauratie van de gouverneurswoning in de Compagniestuin een groot deel van een middentopgevel blootgelegd die hoogstwaarschijnlijk vijflobbig was en waarschijnlijk uit de jaren vijftig dateert.

⁴³ Vergelegen: E. C. Godée Molsbergen en Joh. Visscher, *Zuid-Afrika's geschiedenis in beeld, Platenatlas*, Amsterdam 1913, 30 en 37. — Stellenbosch: ons artikel afb. 2.

⁴⁴ Afb.: *Bull. N.O.B.* 2de s. 10 (1917), 65. Vermoedelijk een 18de-eeuwse versobering van een 16de-eeuwse top.

⁴⁵ Dit is het Oostindisch Huis (Bushuis) uit 1554 (afgebroken 1890), afgebeeld in *Nieuwe Atlas, van de voornaamste gebouwen en gezigten der stad Amsterdam, met derzelver beknopte beschrijvingen* [d.i. de zogenaamde Atlas van Fouquet], Amsterdam 1783, I, gravure 36.

⁴⁶ Keizersstraat 21, afb.: *Heemschut* 46 (1969), 98, met in de 19de eeuw herbouwde top uit het tweede kwart van de 18de eeuw. — Keizersstraat 29, afb.: *Heemschut* 45 (1968), 126, met 19de-eeuwse top.

⁴⁷ Afb.: C. H. Peters, *Oud Groningen, stad en lande*, Groningen-Den Haag z.j. (1921), 273. Deze topgevel

Op een tekening van Johannes Rach die de Heerengracht te Kaapstad weergeeft zoals deze was in 1762, ziet men drie huizen met vijflob-topgevel, een huis met een vijflobbige verhoogde kroonlijst en twee huizen met driellobben ⁴⁸.

In 1751 begint in Kaapstad een tijdvak van grote bouwbedrijvigheid, o.a. door het uitgeven van een groot aantal huiserven aan burgers ⁴⁹. Het is mogelijk dat juist toen een aantal huizen van de tekening van Rach zijn gebouwd.

Zou de topgevel van de kerk te Stellenbosch ook uit de jaren vijftig dateren? Professor Hugo heeft geen bijzonderheden over het maken van de topgevel gevonden. Nu werd in de kerkeradsvergadering van 25 augustus 1754 besloten om van de kerkerad te Kaapstad geld te lenen „tot reparatie van de kerk die noodzakelijk moet verdedkt worden” ⁵⁰. Het is mogelijk dat bij het verdedken van de kerk de façade een nieuwe topgevel gekregen heeft. En dat deze meerlobbig was. Kaapse voorbeelden van het hol-hol-type uit dié tijd en uit de periode ervóór ken ik niet.

Van 1752 tot zijn dood in 1777 werkte in Kaapstad als „beeldhouwer” de uit Groningen afkomstige Johannes Struwig. Deze maakte „beeldhouwwerk” aan het orgel van de kerk in 1753 en 1754. Hij kreeg het met werk voor de Compagnie en voor privé personen en instellingen zó druk, dat hij in 1758 zijn ontslag als „Compagniesbeeldhouwer” nam „omme zig alhier met desselfs ambagt van Beeldhouwer buiten den dienst des E: Comp: ... te erneeren”. In november 1758 sneed hij bovenlichten voor het burgerwachthuis en in oktober 1772 verrichtte hij „beeldhouwerswerk aan ornamenten” aan hetzelfde gebouw ⁵¹. Een „beeldhouwer” was in de 18de eeuw aan de

was zeer Duits van karakter, een uitloper van de laatgotische toppen in Westfalen.

⁴⁸ Afb.: Godée-Molsbergen en Visscher, *o.c.*, 51.

⁴⁹ D. Bax en C. Koeman, *Argitektoniese skoonheid in Kaapstad se Kompanjiestuin 1777-1805*, Kaapstad 1963, 12.

⁵⁰ N.-G. Kerkarchief, G 2, 1/2, Notulen Kerkerad van Stellenbosch, 1728-1754, bl. 229.

⁵¹ Uitvoerig over hem in: D. Bax, *Zuid-Afrika's eerste openbare verzameling op het gebied van kunst en etnologie 1764-1821. Schenkers: Von Dessin, James Cook, James King*, Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Amsterdam-Londen 1970, 107-110.

⁵² P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot in 264 Lichtdrucken nachgebildet*, Berlijn 1892, 205 en 212.

⁵³ A. G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*, Platen, Den Haag z.j., pl. 88, tekst blz. 98.

Kaap een maker van beelden, reliëfs, decoratief houtsnij- en stuccowerk, en dergelijke kunst. Ik acht het niet onmogelijk dat Struwig ook topgevels en verhoogde kroonlijsten ontworpen heeft. Daartoe zouden ook meerlobbige behoord kunnen hebben.

Struwig paste in zijn nog bestaande bovenlichten motieven uit de Lodewijk XIV-stijl toe. Hij was dus, evenals de Groningse beeldhouwer Caspar Struwig of Struiwig (hoogstwaarschijnlijk Johannes' oudere broer), van wie Lodewijk XIV-snijwerk aanwezig is in de kerk te Zuidbroek, provincie Groningen, bekend met de Lodewijk XIV-stijl.

Nu is er een Lodewijk XIV-ornament dat gevormd wordt door drie, vijf of zeven lobben waarvan de onderste twee bij de benedenste punt iets naar binnen krullen. Vooral het vijflobbige ornament was geliefd. Men vindt het bijvoorbeeld op borduurwerk⁵², en in tuinen⁵³. Een zevenlobbig voorbeeld ziet men aan een bed⁵⁴. Ze lijken op de vijflob-topgevels in Kaapstad en de m.i. zevenlob van de kerk te Stellenbosch.

Ik zou het derhalve niet vreemd vinden wanneer nog eens zou blijken dat Struwig de ontwerper van de kerk-topgevel is en dat deze gevel meerlobbig was.

Hoe het ook zij, de kerk van Stellenbosch vertoont in elk geval in zijn kruisvorm en vensters Nederlandse invloed⁵⁵. M.i. valt deze invloed ook in de topgevel te bespeuren.

Het is dus goed mogelijk dat Meerman in 1717 niet alleen de kerk van De Paarl ontwierp, maar ook die van Stellenbosch. Hij was kennelijk persona grata bij de N.-G. kerk, want in 1713 en

⁵² Jessen, o.c., 224. Soms zijn de onderste lobben naar elkaar toe geknepen: afb. van een zevenlobbige lijst van een spiegel, in: *Het Huis Schuylenburgh te 's-Gravenhage, Ein kunsthistorisches Juwel und seine Geschichte als deutsche Vertretung in den Niederlanden*, Festschrift zur Einweihung am 6. Juni 1968. Den Haag 1968, 44. Het huis is gebouwd in 1715 naar een ontwerp van Daniel Marot.

⁵³ Zie voor de kruisvorm: Ozinga, *Kerkenbouw*, blz. 67, pl. 25, blz. 77. Voor de vensters: pl. 30 A, 31 C, 43. Bij de in 1740 begonnen kerk te Westzaan, die in hoofdzaak een Grieks kruis als plattegrond heeft, is aan één arm een fraaie topgevel aangebracht: blz. 129, plaat 57.

⁵⁴ N.-G. Kerkarchief, 18/5, Journaal 1711-1715. In december 1713 tot en met mei 1714 werd hem loon uitbetaald voor werk door hem aan de kerk verricht. Wat hij deed, wordt niet vermeld.

⁵⁵ Zie o.a.: Kaaps Archief, C 10, Resolutiën van de

1714 werkte hij ook voor de kerkeraad te Kaapstad⁵⁶.

In 1716 begon men in Kaapstad met de bouw van een burgerwachthuis, en in Stellenbosch met de bouw van een nieuwe drostdij (ook genoemd raadhuis; de vorige was afgebrand in december 1710)⁵⁷. De ontwerptekeningen van deze gebouwen zijn tot heden niet gevonden. Latere tekeningen van het burgerwachthuis (het werd afgebroken in 1755) ken ik niet⁵⁸. Hugo kent van de drostdij te Stellenbosch (afgebrand op 31 oktober 1762) alleen het gedeelte van de façade zoals dit te zien is op de reeds genoemde tekening van 1757 (afb. 3). Het gebouw heeft op die tekening een midden-topgevel. Deze staat er echter niet in zijn geheel op. Het onderste gedeelte ervan lijkt een rechthoek te zijn. Waarschijnlijk was de topgevel een rechthoek bekroond door een driehoek. De drostdij verrees op de fundamenten van de vorige.

Het ligt voor de hand dat Meerman, als baastimmerman van de Compagnie, ook de ontwerpen van deze gebouwen gemaakt heeft.

Als enkelverdiepinghuis met een midden-topgevel moet de drostdij (1716-1762) op een groot woonhuis geleken hebben. Van het burgerwachthuis te Kaapstad (1716-1755) is gezegd dat het er uitzag als een burgerwoonhuis⁵⁹. Dit zou er op kunnen wijzen dat de twee gebouwen door dezelfde persoon ontworpen zijn.

Voordat de kerken in Kaapstad, Drakensteyn (De Paarl) en Stellenbosch ingewijd werden, respectievelijk in 1704, 1720 en 1723, waren er in die gemeenten natuurlijk reeds „ruimten” waarin godsdienstoefening gehouden werd.

In Kaapstad kwam men eerst bijeen in een zaal

Raad van Politie 10 september-8 april 1716. Vergaderingen van 3 en 18 februari en 3 maart, C 223, Requesten en Nominatiën 1715-1716, bl. 117.

⁵⁸ De gravure die Heijdt in 1741 van Kaapstad maakte (Johann Wolfgang Heijdt, *Allerneuester Geographisch- und Topographischer Schau-Platz von Africa und Ost-Indien*, etc., Willhermsdorff 1744, afb. op blz. 322), is wat de ligging der gebouwen en hun vorm betreft, niet betrouwbaar. De kerk bijv. ligt veel te ver van de Compagniestuin verwijderd, en de vorm ervan is niet correct weergegeven. Of Heijdt met een van de gebouwen het burgerwachthuis bedoelde, is onzeker. In de tekst zegt hij niets over dit gebouw.

⁵⁹ O. F. Mentzel, *Vollstaendige und zuverlaessige Geographische und Topographische Beschreibung des beruehmten und in aller Betrachtung merkwuerdigen Afrikanischen Vorgebirges der Guten Hofnung*, etc. I, Glogau 1785, 227: „Dieses Rathhaus bestehet in einem ordinaeren Buergerhause nach dortiger Bauart”. Mentzel

in het fort van Van Riebeeck; daarna, van 1666 tot 1675 (of iets later?), met een onderbreking omstreeks het begin van 1669 toen men weer in het fort godsdienstoefening hield omdat het gebouwje door stormen gedeeltelijk vernield was, in een houten opslagplaats die op het plein van het kasteel stond; vervolgens van 1675 (? in elk geval van 1678) tot 1695 in een zaal van de kasteelwoning van de commandeur; en ten slotte, van 1695 tot 1704, in een andere zaal in het Kasteel.

In de gemeente Drakensteyn is eerst gepreekt „in een verlaten hutte” van een Franse Hugenoot die naar elders vertrokken was; later in een kamer van een boerderij; van 1695 tot 1717 in het schuurachtige gebouwje dat de kerkeraad in 1715 „een seer bouwvallige hutte” noemde; en van 1717 tot 1720 in de woning van de predikant.

Het eerste echte kerkgebouw in Kaapstad werd dus in 1704 en dat in Drakensteyn (De Paarl) in 1720 ingewijd. In Stellenbosch was er echter reeds een echte kerk van 1687 tot 1710, het eerste kerkgebouw in Zuid-Afrika ⁶⁰.

Ook over dit kerkje heeft professor Hugo uitvoerig geschreven ⁶¹. Enkele bijzonderheden worden hier aan zijn boek ontleend: Augustus 1686 zond de commandeur Simon van der Stel een aantal ambachtslieden en arbeiders, onder bevel van Adriaan van Brakel, baastimmerman van de Compagnie, naar Stellenbosch „tot 't opbouwen van een kerk en raadhuys aldaar”. De eerste steen van de kerk werd 14 februari 1687 gelegd, en de kerk werd ingewijd de 19de oktober van hetzelfde jaar. De ontwerptekeningen ontbreken, maar een vluchtige schets (vluchtig: de ramen zijn er in vergeten) van het kerkje op een tekening van Stellenbosch, 15 februari 1710 door E. V. Stade

was van 1733 tot 1741 aan de Kaap. Hij deelt niets mee over de drostdij te Stellenbosch.

⁶⁰ Mijn opmerking in *Bulletin Stigting Simon van der Stel*, september 1962, 5, dat de kerk van 1704 in Kaapstad waarschijnlijk het eerste echte kerkgebouw in Zuid-Afrika is, is onjuist. ⁶¹ Blz. 7-44.

⁶² Pieter Dircx vindt men als baastimmerman nog op de rol van 1696 (waarschijnlijk opgesteld 1 juli). Op die van 1697 (waarschijnlijk eveneens van 1 juli) staat hij niet meer, en wordt niemand als baastimmerman genoemd. De rol van 1698 ontbreekt, en op die van 1699 (opgesteld 1 juli) is Jacobus van der Steen, van Delft, baastimmerman. Hem ontmoetten we reeds in het begin van dit artikel. 3 mei 1697 werd te Kaapstad besloten „het gebouw van het nieuw siekenhuys ..... met den eersten bij der hand te nemen, ende vervolgens ook te doen perfectereen” (Kaaps Archief, C 596, Origineel Dag Register 1697-1698, bl. 108). Op 23 juli werd met de bouw begonnen (idem, bl. 189).

gemaakt (zie afb. 2), toont dat het de vorm van een rechthoek had. De afmetingen waren 22 bij 40 voeten. Op het rieten dak stond een torentje. De muren waren witgepleisterd. De vloer was met stenen geplaveid. Het kerkje brandde af op 17 december 1710.

Tot zover professor Hugo. De naam van de ontwerper is niet bekend, maar de genoemde Adriaan van Brakel, baastimmerman van de Compagnie, zal wel de plannen gemaakt hebben. Deze Adriaan komt voor het eerst voor op de rol der compagniesdienaren van 1 april 1662, waar men leest: Adriaen Willemsz. van Brakel, timmerman. Op die van 15 mei 1666 wordt hij genoemd Mr. timmerman, en op de volgende rollen tot en met die van 1672: baas der Huijstimmerluijden. De rollen van 1673 tot 1692 ontbreken, behalve de rol der getrouwde compagniesdienaren van 1685. Daarop komen voor „Adriaen van Brakel en Sara van Rosendael” en er wordt bij vermeld dat ze vijf kinderen hadden. Op de rol van 1693 komt hij niet meer voor. Baastimmerman is dan „Pieter Dircx van Dort”. Deze Dircx kwam dus uit Dordrecht ⁶².

In het Kaapse Huwelijksregister van 1665-1695 staat dat op 28 mei 1670 trouwden: Adrian van Braackel jongh m. van s hertogen Bosch met Sara roosen-Daal van Amsterdam jonge do: ⁶³. Deze Sara fungeerde een tijdlang aan de Kaap als vroedvrouw. In 1685 kreeg zij een maandelijks „tractement” van tien gulden en werd „den Commandant (d.i. Simon van der Stel) gerecommandeert die goede vrouwe de behulpzame hand te bieden” ⁶⁴.

Zulke eenvoudige, rechthoekige kerkjes met een klein torentje waren in Nederland niet onbekend ⁶⁵. Voorbeelden zijn de kerk van het dorpje

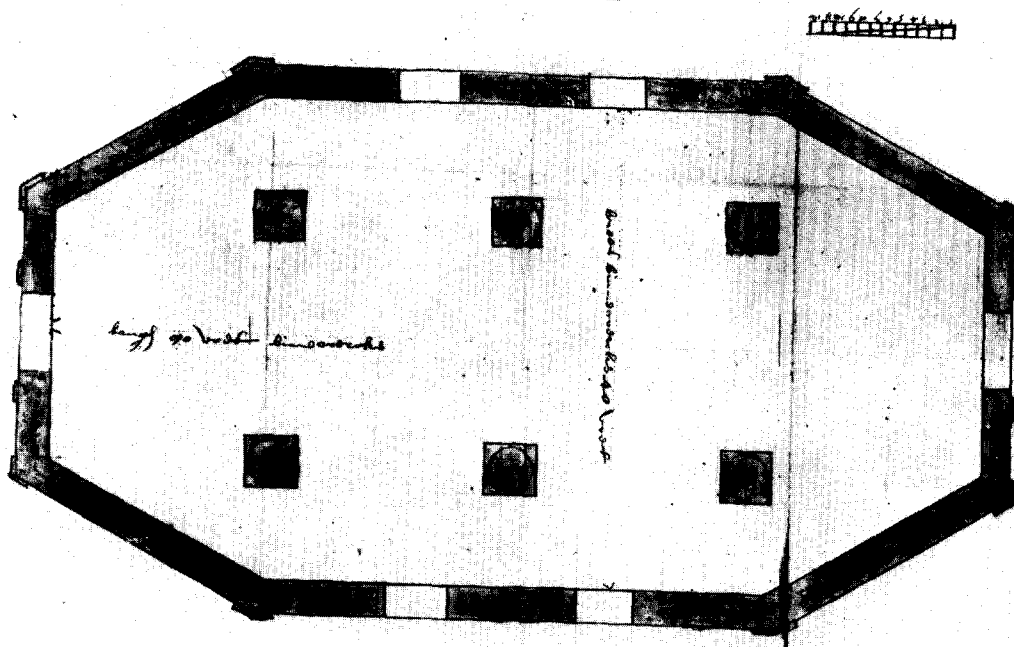
Het verrees tegenover het perceel waarop in de jaren 1701-1704 de kerk werd opgericht waaraan Van der Steen werkte, en had een langgerekt kruis als plattegrond. Een fraai poortje met pilasters of muurzulen en het monogram van de V.O.C. in een driehoekig fronton gaf toegang tot het terrein van het ziekenhuis. Zie de tekening van dit terrein met poortje en plattegrond van het gebouw: Alg. Rijksarchief, Coll. Leupe, nr. 841. Was Dircx, als baastimmerman, de ontwerper van dit ziekenhuis? En van het poortje?

⁶³ N.-G. Kerkarchief, G 1, 1/1.

⁶⁴ A. Hulshof, *H. A. van Reede tot Drakestein, Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, 62 (1941), 228.

⁶⁵ Zie Ozinga, *Kerkenbouw*, 112. De Protestant Dutch Church of Albany, New York, ingewijd in 1715, is ook van dit type: M. E. Dilliard, *An Album of New Netherland*, New York 1963, 61 (§ 45).

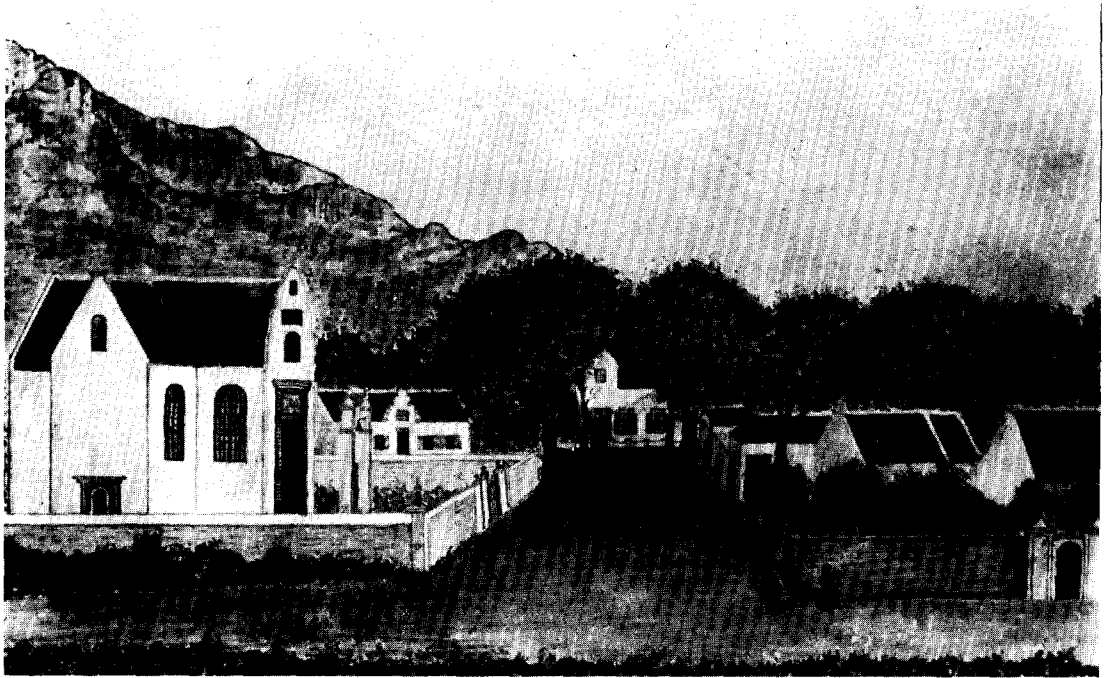
NEDERLANDSE INVLOED OP DE OUDSTE KAAPSE KERKGEBOUWEN

Afb. 1. Christoffel Meerman (?), plattegrondtekening voor de kerk in De Paarl, 1717.
(Kaaps Archief, Kaapstad)

Afb. 2. Kerk, drostdij en andere gebouwen in Stellenbosch. Fragment van een tekening uit 1710 van E. V.
Stade.
(Topografische Dienst, Delft)

Afb. 3. Kerk, drostdij en andere gebouwen in Stellenbosch. Fragment van een tekening uit 1757.
(Eigendom J. van der Bijl, Stellenbosch),

Afb. 4. Josias Hoffman, drie schetsen voor een vergroting van de kerk in Stellenbosch, 1813.
(Kerkeraad Ned.-Geref. Kerk, Stellenbosch)

St. Laurens uit 1644 op Walcheren ⁶⁶ en de kerk van Schoondijke uit 1656 in Zeeuws-Vlaanderen ⁶⁷.

Het kerkje te Stellenbosch was aangenaam voor het oog: de Stellenbossche predikant Henricus Beck noemde het, enige jaren na de brand, in een brief aan gouverneur en raad „het fraaie Kerckje” ⁶⁸.

Onder leiding van Adriaan van Brakel is in Stellenbosch ook een drostdij (ook raadhuis genoemd) opgericht ⁶⁹. Daarvan is de eerste steen gelegd op 22 oktober 1686. Voor het midden van april 1687 was het voltooid. Het was een groot

gebouw waarin Van der Stel met zijn hele gevolg meermalen ter gelegenheid van de kermis in oktober onderdak vond. De ontwerptekeningen ontbreken. Volgens Hugo (blz. 13 en 32) was het een rechthoekig □ huis met de vleugels naar achteren en is het het grote gebouw met de vier schoorstenen (?) rechts van de weg op de tekening van E. V. Stade uit 1710 (afb. 2). Waarschijnlijk heeft de baastimmerman van de Compagnie ook dit gebouw ontworpen. Evenals de kerk is het op 17 december 1710 door brand vernietigd.

⁶⁶ Afb.: *Het verbeerlykt Nederland, of Kabinet van hedendaagsche gezigten* 5, Amsterdam 1754, 19.

⁶⁷ Ozinga, *Kerkenbouw*, pl. 48D.

⁶⁸ Kaaps Archief, C 224, Requesten en Nominatiën 1717-1718, bl. 45: vergadering van 9 februari 1717.

⁶⁹ Hugo *o.c.*, 7-13.

SUMMARY

DUTCH INFLUENCE ON THE OLDEST CAPE CHURCH BUILDINGS

The church which was built at Stellenbosch in 1687 (the first genuine church building in South Africa) was a modest rectangular structure with a small turret (Pl. 2). The person who designed it was probably Adriaan van Brakel, master-carpenter of the Dutch East India Company. He came from 's-Hertogenbosch and was appointed to the post of master-carpenter at the Cape in 1667.

The church constructed in Cape Town during the period 1701-1704 was for the major part an octagonal building (Fig. 1). It was designed perhaps by Jacobus van der Steen, master-carpenter of the Dutch East India Company, a native of Delft. He was master-carpenter at the Cape from 1701 to 1705.

The church that was built in De Paarl during 1718-1720 had an elongated octagon as its ground-plan (Pl. 1). It was designed by Christoffel Meerman, master-carpenter of the Dutch East India Company, whose home town was Dordrecht. The original ground-plan contemplated for this church had the form of an elongated cross (Fig. 2 and Fig. 3). Meerman worked at the Cape during the period 1712-1720 (from 1714 to 1720 as master-carpenter).

The church erected at Stellenbosch during 1719 to 1723 was built on a ground-plan in the shape

of a Greek cross (Pl. 3). It was designed probably by Christoffel Meerman. The gable was perhaps seven-lobed, and it could date from 1754. It may have been designed by Johannes Struwig, from Groningen, who worked at the Cape from 1752 until his death in 1777 as „beeldhouwer” (i.e. maker of statues, reliefs, decorative wood-carvings, stucco ornamentation, and other such products of art).

Adriaan van Brakel probably designed also the □shaped first drostdij of Stellenbosch (built 1686-1687; Pl. 2: the building to the right with four chimneys).

Jacobus van der Steen may also have had a hand in the building of the manor-house Vergelegen in the vicinity of Cape Town (erected not long before 1706). The carpenter Daniel Sevenhoven, from Soestdijk, certainly did carry out work on this house. Among the wood-carvers and cabinet-makers who contributed to the ornamentation of Vergelegen there could have been Marten den Mets, from Amsterdam, and Andries Vinger, from Maarn.

Christoffel Meerman probably designed also the first burgher watch house in Cape Town and the second drostdij at Stellenbosch, both in 1716 (Pl. 3: the drostdij is in the centre, background).

DE ONBESCHERMDE BUITENPLAATS

DOOR

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

Ten aanzien van de wettelijke bescherming van historische monumenten beschouwt men in Nederland de landhuizen als geïsoleerde objecten, los van het hun omringende park. In tegenstelling tot het huis is het park in de praktijk niet beschermd, hoewel de monumentenwet hier wel alle gelegenheid toe biedt¹. Deze ongelukkige toestand moet aan onbekendheid met de materie geweten worden.

Evenals elders dient ook in Nederland de buitenplaats als één geheel gezien te worden: huis, park en opstallen. Fürst Pückler-Muskau formuleert in zijn werk „Andeutungen über die Landschafts Gärtnerei”² de plaats die het landhuis in een park inneemt als volgt: dat gebouwen zich in het landschap als het ware ermee verweven moeten voordoen en slechts te beschouwen zijn als onderdelen van het geheel.

Het stramien waarop dit alles is gecomponeerd is de plattegrond. De niet aflatende stroom van prachtige aan de Europese tuinkunst gewijde boeken verrukt weliswaar ons oog, maar mist te enen male zijn doel door de aandacht niet in de eerste plaats op de plattegrond van de te behandelen parkaanleg te concentreren.

De buitenplaats in Nederland boven de grote rivieren ontstond in de aanvang der 17de eeuw, toen de Republiek der Verenigde Nederlanden zich tijdens de vrijheidsstrijd had geconsolideerd, als een levensuiting van het patriciaat³. Zij getuigde van de calvinistische eenvoud en de gelijkheid en door de eeuwen heen zouden deze kenmerken haar steeds in meerdere of mindere mate blijven aankleven. In de omgeving der Westfriese Zuiderzeesteden Hoorn, Medemblik en Enkhuizen zijn zelfs geen buitenplaatsen ont-

staan daar het tegen de daar heersende streng calvinistische principes van het gefortuneerde patriciaat indruiste naast een ruime woning in de stad bovendien nog een buiten te bezitten⁴. Een heerschapkamer op de boerderij werd voor beheer en jacht voldoende geacht. In deze streek is de buitenplaats nooit over dit beginstadium heengekomen.

Zoals gezegd zodra de Republiek zich tijdens de vrijheidsstrijd boven de grote rivieren consolideert, ontstaan omstreeks 1600-'20 in de omgeving der grote steden kleine hofsteden, simpele uithoven met plantages, veelal uit de boerderij voortgekomen of erbijgelegen. Hoewel voorafgegaan door een Frans georiënteerde bloeiperiode onder prins Frederik Hendriks bewind, waarbij de paleizen ter Nieuwburg en Honselaersdijk in het Westland tot stand kwamen, breekt eerst na de eerste Franse invasie omstreeks 1680 de grote tijd voor de Hollandse tuinkunst aan met de Frans en Italiaans georiënteerde formele aanleg op een basis van geconcentreerde assenstelsels; zoals Ozinga het zo duidelijk uitdrukte: men nam „alleen dat over, wat bij de eenvoudiger Nederlandsche omstandigheden paste. Ook de met het praktisch nut rekenende vaderlandsche zin verloochende zich niet. Door deze oordeelkundige receptie van de Fransche vormen . . . groeide een sterk verhollandschte architectonische tuinstijl”⁵.

Hoewel dit principe vervolgens gedurende een groot deel der 18de eeuw werd toegepast, kon het in het algemeen niet tot zijn recht komen. Er was namelijk gebrek aan het onontbeerlijke stromende water. Het ontbreken van dit levend element heeft aan de formele aanleg van de Nederlandse buitenplaats een statisch karakter

¹ Ook de Natuurschoonwet van 1928 en de Boswet bieden mogelijkheid tot bescherming. Hoewel de wet op de Ruimtelijke Ordening de buitenplaatsen wel noemt gaat deze in de praktijk tot heden aan hun cultuurhistorisch aspect voorbij. Zie mijn *Richlijnen voor de bescherming van de Nederlandse Buitenplaatsen*, 1970-'71, voorgelegd aan de deelnemers van het „Premier colloque des Jardins historiques” te Fontainebleau 13-18 september 1971 onder auspiciën van ICOMOS en IFLA en door mij bijgewoond op uitnodiging van de voorzitter der Ned. afd. van

ICOMOS. — Het hier gepubliceerde relaas is gebaseerd op een voordracht, gehouden bij dit colloquium.

² Stuttgart 1834.

³ „Het landelijk aspect van de vroege hofsteden in Holland”, *Bull. K.N.O.B.*, 65 (1966), 146. — In het Engelse blad *Apollo* zal deze materie door mij weldra behandeld worden.

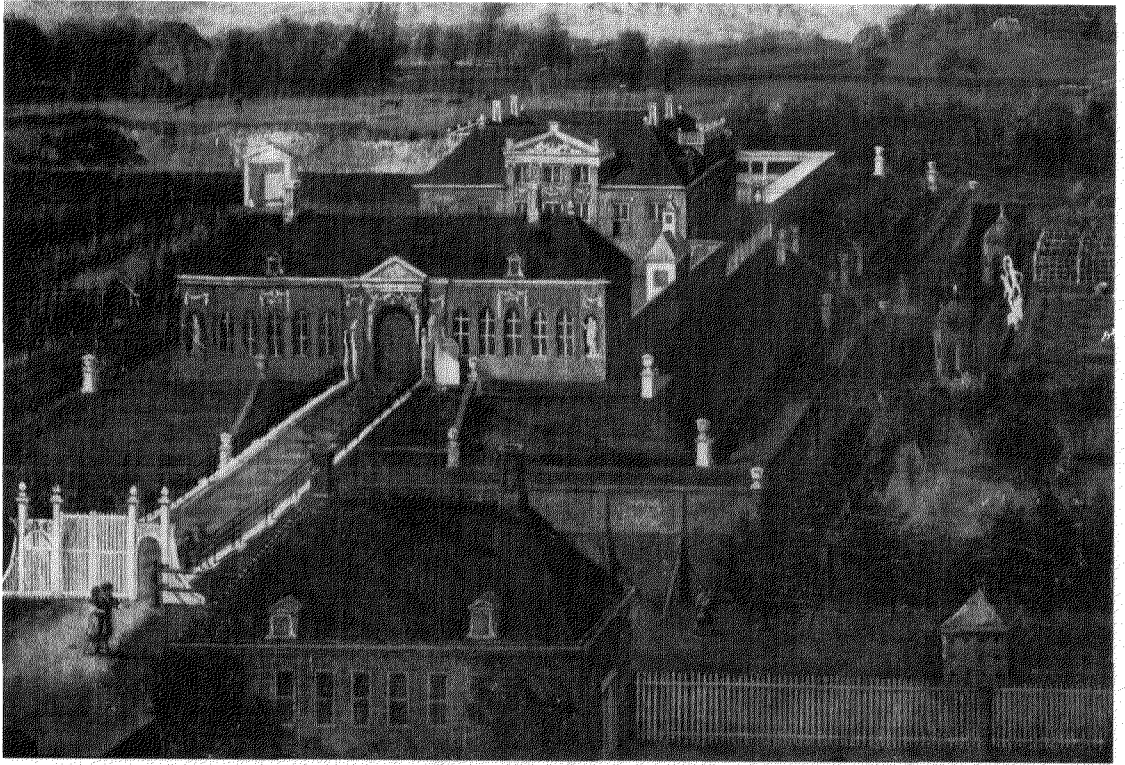
⁴ „Aspecten van Overijsselse buitenplaatsen”, *Bull. K.N.O.B.*, 68 (1969), 69 e.v.

⁵ M. D. Ozinga, *Daniël Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, 73.

Afb. 1. „Plan der Anlagen” voor Twickel door C. A. F. Petzold, 1885. Duidelijk zijn op deze kaart de drie „Anlagen” te zien; 1. het park rondom het kasteel met de vijvers achter het huis, omsloten met een dunne boomcoullisse aan de kant van het stadje Delden, en voor het huis lager gelegen weiden met boomgroepen, door een rug van hoog hout begrensd. — 2. Ten oosten daarvan het tweede park, de „brede riet” met grote waterpartij tegenover Carlshaven. — 3. In het noorden een landschapsaanleg met waterpartij bij de watermolen. — De ingetekende lange lijnen stellen de uitzichtassen voor, die bij de landschapsaanleg een uiterst belangrijke rol spelen. — De moestuin bevond zich vroeger rechts voor het huis aan de overzijde van de weg. Petzold heeft een nieuwe moestuin aangelegd op de huidige plaats. Er kwam een lange muur, evenals op Dieren, dat ook toebehoorde aan de eigenaar van Twickel. — Een groot deel van Petzolds plan bleef door zijn heengaan in 1891 onuitgevoerd. (Kaart op architectenlinnen, huisarchief Twickel)

Afb. 2. Elswout. Detail van een schilderijfragment, traditioneel toegeschreven aan J. van der Heyden, omstreeks 1660, oorspronkelijk mogelijk bedoeld als achtergrond voor een familieportret voor de eigenaar Gabriël van Marcellis. (Coll. van Vliet, Bloemendaal)

Afb. 3. De grote vijver achter Twickel, waar het park beschadigd wordt door aantasting van daar toch al dunne boomcoulisse-aanleg van C. A. E. Petzold. (Foto A. C. Meyling, Hengelo)

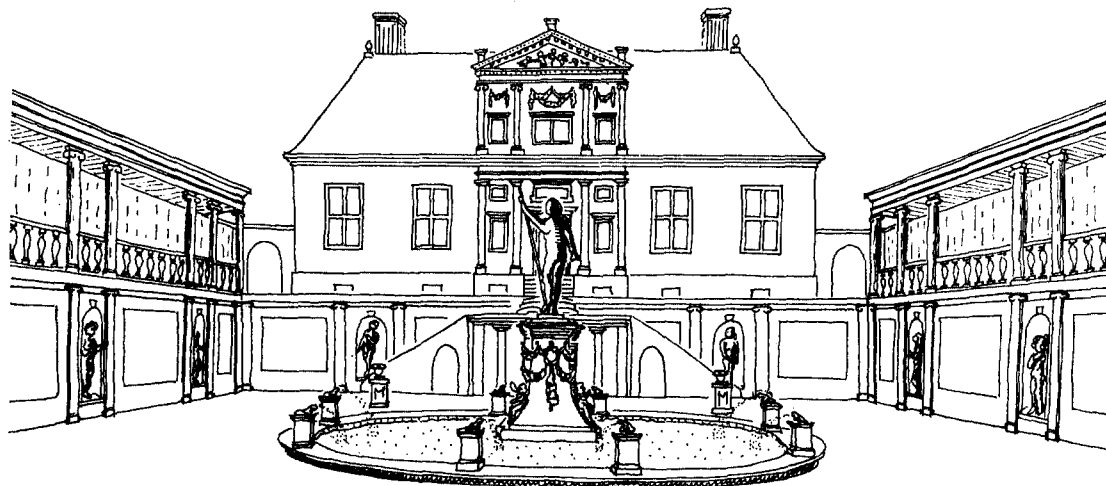

Fig. 1. De „sunken garden” van omstreeks 1650 op Elswout, gereconstrueerd aan de hand van opmetingen uit 1703 van M. Walraven en een schilderijfragment (part. coll.), traditioneel toegeschreven aan J. van der Heyden; zie afb. 1. (Tekening H. Botti).

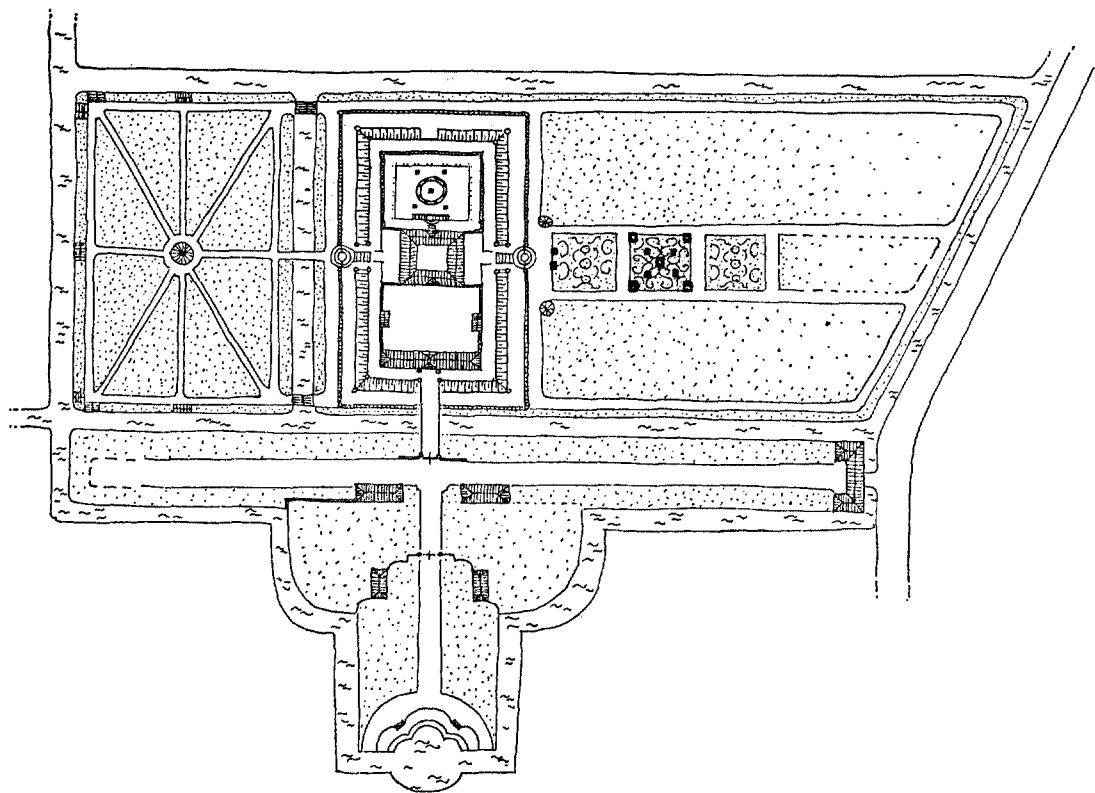

Fig. 2. Plattegrond van het park van Elswout met de beide 17de-eeuwse poorten, waarvan de buitenste aan de weg nog bestaat evenals de twee dienstgebouwen tegenover de middenpoort. De volièrre en uitgeschulpte omgrachting in de as van de tweede poort achter bovengenoemde dienstgebouwen zijn 18de-eeuwse toevoegingen; de uitschulpingen van de gracht zijn nog waarneembaar. De hele aanleg van Elswout was prachtig beschermd door de omringende duinen, terwijl men van het hoger gelegen huis uit de plantages kon overzien.

gegeven. Ook op een ander gebied bleven zij op pijnlijke wijze in gebreke: Slaafs heeft men de hoge Italiaanse hagen die in de dorre hete zomer in het zuiden schaduw moeten brengen gekopieerd. Daar vormen zij temidden van hitte en dorheid het enig groene element. Het wekt verbazing dat men zich hier in de Noordelijke kustgebieden in overwegende mate van palm en taxus bediende en de broderieën met stenen, knikkers, kralen en marmergruis vulde, terwijl zovele andere mogelijkheden openstonden ⁶.

Hoogtepunten van de formele aanleg vormen de parken van *Zeist* en *Heemstede bij Houten*. Een dergelijk hoog peil is later nooit meer bereikt.

Na een vervalperiode van deze stijl sinds 1720 komt omstreeks 1770 in opdracht van Jacob Boreel, de gezant van de Verenigde Nederlanden in Engeland het eerste landschapspark bij Haarlem (Beeckesteyn) tot stand onder leiding van J. G. Michaël (1738-1800). In enkele decennia werd sindsdien de aanleg van vele buitens naar Michaëls ontwerpen van een formele in een landschappelijke gewijzigd en kwamen, in tegenstelling tot de tot dan geldende mode om de Vecht en lage waterrijke gebieden als verblijfplaats te kiezen, de golvende streken van de Utrechtse heuvelrug, de omgeving van Arnhem, Nijmegen en het Gooi in trek. Het landschapspark eiste bovendien uitgestrekte terreinen.

Het werk van Michaëls opvolgers, de Zochers en hun tijdgenoten werd verre overtroffen door de Nederlandse scheppingen van C. A. E. Petzold (1815-1891), de discipel van Fürst Pückler-Muskau. Het mooiste voorbeeld vormt hiervan thans nog het park van *Twickel* bij Delden waarover Petzold in zijn memoires schreef: „Das ganze umfasst ein Areal von 800 ha, $\frac{2}{3}$ so groß wie der Muskauer Park — eine höchst interessante Aufgabe. Es ist die bedeutendste Anlage, welche ich bearbeite am Abend meines Lebens. Möchte es mir vergönnt sein, dieselbe wenigstens im wesentlichen noch durchführen zu können” ⁷. Het landschappelijk aangelegde park heeft zich de gehele 19de eeuw door gehandhaafd; daarnaast ontstonden rond de eeuwwisseling enkele grote formele parken van onhollandse pompeuse opzet, geschapen door Edouard An-

dré uit Parijs. Naast de kleine aanleg op *Twickel* moet die op *Weldam* als de belangrijkste beschouwd worden, aan welks totstandkoming André's chef de bureau H. Poortman een buitengewone zorg en toewijding besteedde.

Na deze vogelvlucht, waarbij het slechts mogelijk was de hoogtepunten even aan te stippen, willen wij hierin een uitzondering maken voor *Elswout* bij Haarlem dat in de jaren 1640-'50, dus voor de grote bloeiperiode, tot stand kwam. Behorend tot het type van op de klassieke oudheid geïnspireerde hofsteden, vertoonde het een allure die een fenomeen moet worden geacht in de vroege buitenplaatsontwikkeling. Van haast weerbaar karakter, met twee voorpoorten en drie binnenplaatsen te midden der duinen in een dal op een heuvel gelegen — men had de grond rondom afgegraven — voldeed *Elswout* in alle opzichten aan de zwaarste eisen, die men kon stellen aan een op een nieuwe plaats aangelegde buitenplaats, — een in ons land zeldzaam verschijnsel.

Via het eerste, door oranjerie, paviljoens en muren omgeven voorplein bereikte men het lage vierkante huis, waarvan de vertrekken op een binnenplaats uitkwamen. Doch het is voor de hierachter op een veel lager niveau gelegen hof, die men haast een „sunken garden” zou kunnen noemen, waarop ik de aandacht zou willen vestigen. De hier aanwezige hoogst merkwaardige ronde vijver met in het midden een groot verguld godenbeeld en rondom de vijverrand water spuitende loden dieren zou door Deense voorbeelden geïnspireerd kunnen zijn geweest ⁸. De hele conceptie: het lage niveau waarheen men via trappen uit huis afdaalde, het rechthoekig plein omsloten door muren met pilasters en met beelden gevulde nissen waarboven zich een rondlopende galerij verhief, vertoonde een briljante opzet.

Hoewel deze sunken garden tot het einde der 18de eeuw bleef bestaan, had hij reeds in 1700 zijn galerijen verloren, waardoor hij een ontmantelde indruk maakte ⁹; daaraan kan het feit worden toegeschreven dat dit zo belangrijke monument tot nu toe nimmer de aandacht heeft getrokken.

⁶ „Het Heerlijk Rosendael, mede in verband met andere jachtverblijven van de Koning-Stadhouder Willem III”, *Ned. Kunsthist. Jaarb.*, 21 (1970), 5-39.

⁷ C. Eduard A. Petzold, *Erinnerungen aus meinem Leben*, 1890, 258.

⁸ De opdrachtgever van dit werk Gabriël van Mar-

celis was de zaakgelastigde van de Deense Koning in de Republiek. Uitgebreider wordt *Elswout* behandeld in het te verschijnen artikel in *Apollo*.

⁹ Opmetingstekening door Maurits Walraven, landmeter, van 20.1.1703 voor de erfgenamen van Jan van Marselis, gekopieerd 13.5.1719; coll. Erven Luden.

De schoonheid van de hierboven in vogelvlucht doorgenomen materie wordt thans met ondergang bedreigd, zowel van binnen uit door gebrek aan inzicht bij het beheer als van buitenaf door het ontbreken van bescherming, waardoor amputatie en verminderingen ongestoord kunnen worden uitgevoerd. De onbekendheid met de historische ontwikkeling van de Nederlandse buitenplaats blijkt onder meer hieruit, dat men het onmisbare akkermaalshout door moderne gewassen vervangt of hoog laat opschieten, tengevolge waarvan de structuur van de aanleg bedorven wordt. Bij uitstek funest is het dat men van bosbouw-economische principes uitgaat.

Acuut is de aantasting van buitenaf: De aanleg van wegen bedreigt op korte termijn niet alleen de assenstelsels van *Zeist* en *Heemstede*, maar ook het park van *Twickel*. Als onbegrijpelijk moet het worden geacht dat het historisch aspect van *Twickel* niet in aanmerking is genomen bij het projecteren van de rondweg die het stadje Delden van doorgaand verkeer moet ontlasten¹⁰. De aanleg zelf hiervan vormt echter niet de grootste bedreiging. Deze is gelegen in het tijdelijk wijzigen der grondwaterstand in verband met die aanleg. Als gevolg hiervan is de waterstand door het drooghouden van de bouwputten aanmerkelijk gedaald. Het weer op het oude niveau brengen van het grondwater na voltooiing van de werkzaamheden zal een dodelijke slag betekenen voor het oude grotendeels in het einde der 18de en het begin der 19de eeuw door gravin Marie en haar grootvader graaf Karel van Wassenaer geplante houtbestand¹¹, dat de schoonheid van *Twickel* uitmaakt en dat Petzold op zo briljante wijze in zijn schepping wist te verwerken. Door enige regeneratie geholpen zou dit boombestand nog een lang leven tegemoet kunnen zien. Overwegingen van „kaprijpheid” kunnen bij het beheer van een historische buitenplaats geen rol spelen. Het park van *Twickel* is niet als lusthof ontstaan maar moet gezien worden als een vorm van werkverschaffing voor de plaatselijke bevolking die zich 's winters in groten getale

op *Twickel* prakkiseerde”. In plaats van blad-harken en houtzagen werd onder het bewind van baron van Heeckeren van Wassenaer dit grote werk in 1885 geëntameerd. Daarvoor liet de heer van *Twickel* Petzold uit Duitsland komen, die door Prins Frederik der Nederlanden vroeger soms aan vrienden voor de aanleg van hun buitenplaatsen werd uitgeleend¹².

De vermindering van dit tot nu toe voortreffelijk bewaarde landgoed moge de belangstellenden de ogen openen voor het feit dat bescherming van de Nederlandse buitenplaats een spoedeisende zaak is: Wanneer eenmaal streek- en bestemmingsplannen zullen zijn vastgesteld, die hiermede geen rekening houden, zal het te laat zijn. *Verontrusting is niet voldoende, men moet eensgezind komen tot een ondubbelzinnig en positief beleid om het gevaar het hoofd te bieden zolang het nog kan.*

Op het colloquium „Jardins historiques” gehouden te Fontainebleau september 1971 werden voor Nederland zeven historische parken van Europees niveau geregistreerd en ter bescherming aanbevolen¹³. Wat betreft de formele aanleg kwamen *Zeist* en *Heemstede* wegens hun geconcentreerde assenstelsels in aanmerking, terwijl *Rosendaal bij Velp* wegens zijn waterwerken en schelpengalerij werd opgenomen. Tot de 19de-eeuwse meest landschappelijk aangelegde parken van hoge kwaliteit werden *Twickel* vanwege de Petzold-aanleg en *Weldam* vanwege de André-aanleg opgenomen, gevolgd door *Elswoot bij Overveen* en de *Haarlemmerhout* beiden met een Michaël-Zocher-aanleg uit het einde der 18de en de aanvang der 19de eeuw. Tenslotte dient bij de *Haarlemmerhout* vooral de aandacht te worden gericht op dat deel van het park dat gelegen is tegenover het Paviljoen Welgelegen waar de bouwheer Hope in het eind der 18de eeuw van de stad Haarlem de vergunning kreeg dit naar de nieuwe landschappelijke smaak door Michaël als overtuin aan te laten leggen.

Nu men zich ook op internationaal niveau met deze materie bezig houdt is het zaak dat Nederland niet achter blijft.

¹⁰ Met deze rondweg wordt *niet* bedoeld de S 23, waarvan de aanleg zojuist werd afgelast.

¹¹ „Bronbemaling bij bomen kan zeer gevaarlijke wortelsterfte ten gevolge hebben, vooral wanneer de waterstand nadien weer hersteld wordt, verdrinken de bomen letterlijk”. Paragraaf 8 Rapport Gebr. Copijn-Boomchirurgen, Groenekan 26-1-1972, betreffende aantasting van het landgoed *Twickel* door de rondweg rond Delden.

¹² „Aspecten van Overijsselse buitenplaatsen”, *Bull. K.N.O.B.*, 68 (1969). — „De invloeden van de buitenplaats op het landschap”, *Jaarb. Ned. Kastelenstichting* 1970, 25-34. — „Buitenplaatsen ademen nog... maar hoe lang”. *NRC-Alg. Handelsblad* 4.9.1971. — Aan dr. J. W. Samberg ben ik grote dank verschuldigd voor zijn voortdurende hulp bij het onderzoek van *Twickels* verleden.

¹³ Zie noot 1.

SUMMARY

THE UNPROTECTED COUNTRY SEAT

In the context of legal protection of historical monuments as applied in the Netherlands, the country house is regarded too much as an isolated object separate from the surrounding park, which at most receives attention from the point of view of nature conservation. In practice, the historical form of the park is rarely protected, although the Monuments Law makes ample provision for such application. Thorough registration should provide a sound basis for the protection of the country seat as an integral unit including the house, park, and other buildings.

Country seats first occurred in the Republic of the United Netherlands around 1620 in the vicinity of the larger cities, as a typical expression of the life-style of the patriciate. A special phenomenon in this development is exemplified by Elswout, near Haarlem, which was originally a homestead (1640-1650) of the type based on classical

Antiquity, backed by a sunken garden with pond in the centre and a surrounding gallery.

Excellent examples of the highest achievements in formal design are provided by the parks of Zeist and Heemstede (province of Utrecht), whose systems of axes are threatened at present by plans for motorways.

The most important example of landscape design in the Netherlands is Twickel (province of Overijssel), a creation of C. A. E. Petzold, which is endangered not only by plans for a new road but even more so by the drainage related to its construction, which could be fatal for the beautiful old trees in the park.

At the "Premier colloque des Jardins historiques" held under the auspices of ICOMOS and IFLA at Fontainebleau in September of 1971, seven Dutch country seats of European importance were recommended for protection.

DE VOORROMAANSE KERKEN VAN OOSTERBEEK EN TIENHOVEN

DOOR

E. H. TER KUILE

In ons artikel over de oorspronkelijke gedaante van de kerken van Oosterbeek en Tienhoven, gepubliceerd in *Opus Musivum*, het „Festschrift” voor wijlen onze collega M. D. Ozinga dat in 1964 verscheen (blz. 13), stelden wij vast dat beide eenbeukige kerken voorzien zijn geweest van „annexen”, zijruimten die in open verbinding stonden met het schip door middel van boogopeningen in het oostelijke einde van de lange muren. De minst verafgelegen voorbeelden van dergelijke „annexen” op het vasteland van Europa waren bij ons weten destijds in Zwitserland te vinden. Kort geleden is daar weer een exemplaar aan het licht gekomen, en wel in Kleinhöchstetten ten z.o. van Bern (P. Hofer, *Fundplätze, Bauplätze*, Basel, 1970, 21). Datering omstreeks 900.

Het leek ons goed er de aandacht op te ves-

tigen dat inmiddels ook op betrekkelijk korte afstand en aan de loop van de Rijn, hemelsbreed binnen de 100 km van Oosterbeek gelegen, een voorromaanse aanleg met „annexen” door oudheidkundig bodemonderzoek tevoorschijn is gekomen, te weten in Rheinhausen bij Hochemmerich tegenover Duisburg („Rheinische Ausgrabungen”, Band 9, *Beiträge zur Archäologie des Mittelalters*, 2, 1971, 122). De „annexen” behoren tot de derde periode van de kerk van Rheinhausen, die omstreeks 800 wordt gedateerd. In de publikatie worden de annexen van Rheinhausen vergeleken met die van twee andere kerken, namelijk St. Lubentius te Dietkirchen in het Lahntal, begin 9de eeuw, en St. Germanus in Spiers (Speyer), tweede helft 4de eeuw—loop 5de eeuw.

HET RESTAURATIE-ONTWERP UIT 1863 VAN DE MUNSTERKERK IN ROERMOND

DOOR

LUC DEVLIEGHER

Over de 19de-eeuwse restauraties van de Munsterkerk te Roermond schreef J. F. van Agt twee leerrijke bijdragen waarin de moeilijkheden die in 1863 bij het begin van de restauratie oprezen, uitvoerig besproken worden¹.

Van 22 maart tot 4 april 1863 werden in het stadhuis van Roermond vier ontwerptekeningen voor de restauratie van de Munsterkerk tentoongesteld, namelijk twee plattegronden en aanzichten uit het noorden en het westen. De plattegrond vertoonde echter niet meer het oorspronkelijke ontwerp van Cuypers, maar had reeds wijzigingen ondergaan volgens de adviezen van de Engelse archeoloog W. H. James Weale te Brugge, die in februari ter plaatse geweest was om de ontwerpen te keuren. In zijn verslag van 25 april somde Weale nogmaals de zes reeds vroeger voorgestelde wijzigingen op, die op de hem op 22 april toegestuurde plannen uitgewerkt waren; o.a.:

— in de zijwaartse bogen van de onvoltooide zijtorens van de westbouw dienen enkelvoudige en geen gekoppelde vensters geplaatst te worden;

— in de zijbeuken moeten de tweelichtvensters naast de voorziene middenzuil ook nog twee flankerzuiltjes te hebben;

— de sacristie dient ten zuiden van het koor gebouwd te worden in plaats van ten noorden, en verder van de kerk verwijderd.

Van de vier tentoongestelde plannen zijn er drie terechtgekomen in de verzameling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ze werden tijdens de hierboven vermelde tentoonstel-

ling voor „ne varietur” getekend en daarna op 22 april naar Weale gestuurd; op de tekening van het westfront staat „approuvé” en zijn handtekening².

In door Weale nagelaten papieren, ons door prof. em. dr. Eg. Strubbe enkele maanden voor zijn overlijden (7 november 1970) overhandigd, zat een omslag die enkele stukken over de Roermondse Munsterkerk bevatte, namelijk een grondplan met het oorspronkelijke restauratieontwerp en drie foto's van interieurdetails, waarschijnlijk alle door Weale van zijn adviesbezoek meegebracht³. Het plan is schaal 1 op 100 getekend in oostindische inkt op twee stukken doorschijnend wit papier, respectievelijk 34 x 22 cm (koor en oost-helft transept) en 43 x 56 (rest van de kerk). Het vertoont de gekoppelde vensters in de torens naast de westbouw en tweelichtvensters met een enkel middenzuiltje in de zijbeuken; de sacristie die op de noordkant staat, is met potlood doorstreept.

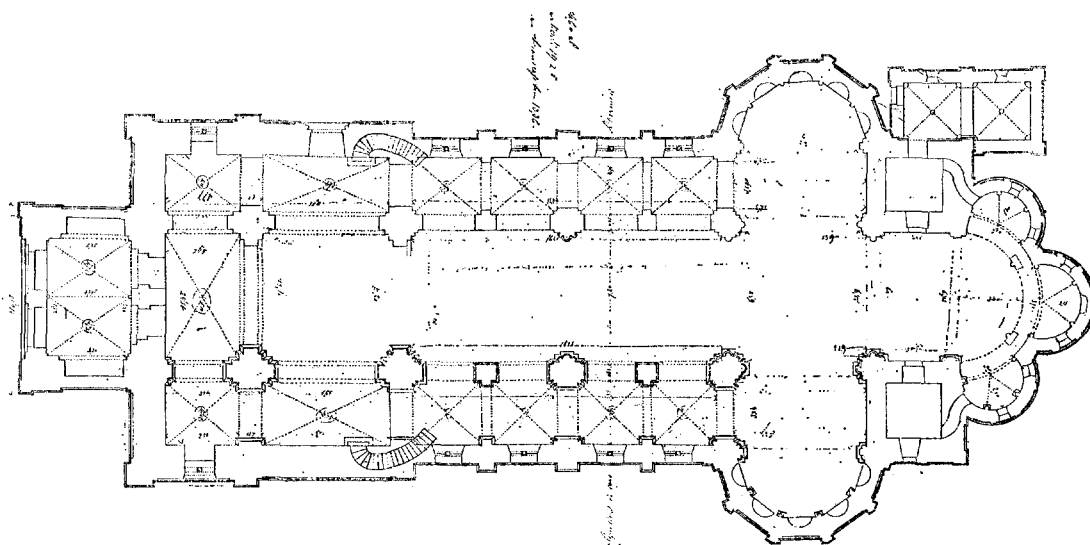
Het feit dat men vanuit Roermond beroep deed op W. H. James Weale (1832-1917), die van 1856 tot 1878 te Brugge woonde, bewijst wel dat de nog jonge Engelsman reeds een goede naam als archeoloog verworven had. Hij had in 1859 een toeristisch-archeologische gids van België en grensgebieden gepubliceerd („Belgium, Aix-la-Chapelle and Cologne. An entirely new guide book for travellers, with numerous historical and archaeological notes”. Londen, 1859); in 1861 een catalogus van het

¹ „Roermonds Munsterkerk voor en na Cuypers”, *Opus Musicum*, Assen, 1964, blz. 85-113; „La métamorphose de l'église Notre-Dame dite Munsterkerk à Roermond aux XIXe siècle, in *Les Monuments historiques de la France*, 1965, blz. 86-98.

² Weale publiceerde een foto (uit het zuiden) en een tekening van de twee tentoongestelde grondplannen in een kleine bijdrage „Eglise de Notre Dame de Ruremonde” in het door hem gestichte tijdschrift *Le Beffroi*, 1 (1863), blz. 243-245. Cuypers heeft waarschijnlijk o.m. Weale bedoeld, toen hij op de ver-

gadering van 30 augustus 1864 verklaarde dat hij „het zeer onkiesch gevonden [had], dat die plannen, die tot op dit ogenblik zijn uitsluitend eigendom zijn, zonder zijne voorkennis door eenigen na- en afgeteekend waren” (Maas- en Roerbode, 3 september 1864).

³ Ook dit plan berust thans bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Blijkens een bijschrift moet bij deze kopie ook een dwarsdoorsnede over het schip behoord hebben.

Plattegrond bij het oorspronkelijke restauratie-ontwerp uit 1863 door P. J. H. Cuypers van de Munsterkerk in Roermond.

Brugse schilderijenmuseum; in 1862 „Restauration des monuments publics en Belgique”, een aanklacht tegen de vele slechte restauraties in België, waarmee hij de Koninklijke Commissie voor Monumenten op haar verantwoordelijkheid wees; ook in 1862 „Bruges et ses environs”, die nog drie herdrukken zou beleven. Daarnaast nog tientallen bijdragen over monumentenzorg, oudheidkunde (inz. grafstenen en -platen), schilderkunst (inz. de Vlaamse Primitieven). Op 22-24 september 1863 was hij te Maastricht medestichter van de Gilde de Saint Thomas et de Saint Luc, waar hij deel uitmaakte van het bestuur samen

met onder meer J. A. Alberdingk Thijm, J. Helbig en F. Bock uit Aken; onder leiding van architect Cuypers werd toen een bezoek gebracht aan de Maastrichtse kerken.

Op 21 augustus 1864 werd Weale („l'illustre archéologue de Bruges”, zoals hij in de brief genoemd werd) door de „Munster-vereeniging” opnieuw naar Roermond uitgenodigd, ditmaal samen met Viollet le Duc. Hij kon echter niet op de uitnodiging ingaan. Op te merken is dat de tweelichtvensters in de zijbeuken zowel in de vorm door Weale als door Cuypers voorgesteld, door Viollet le Duc verworpen werden.

SUMMARY

CUYPERS' ORIGINAL RESTORATION PLANS FOR THE MUNSTERKERK IN ROERMOND

The restoration of the Munsterkerk in Roermond was begun in 1863 under P. J. H. Cuypers, who had submitted his plans to the archaeologist James Weale of Bruges. After the acceptance of these plans, however, Cuypers

changed the drawings to such a degree that the original design can no longer be distinguished. Weale's papers were recently found to contain a copy of the ground-plan belonging to the original plans for the restoration.

VIOLLET LE DUC EN DE RESTAURATIE VAN DE MUNSTERKERK IN ROERMOND

DOOR

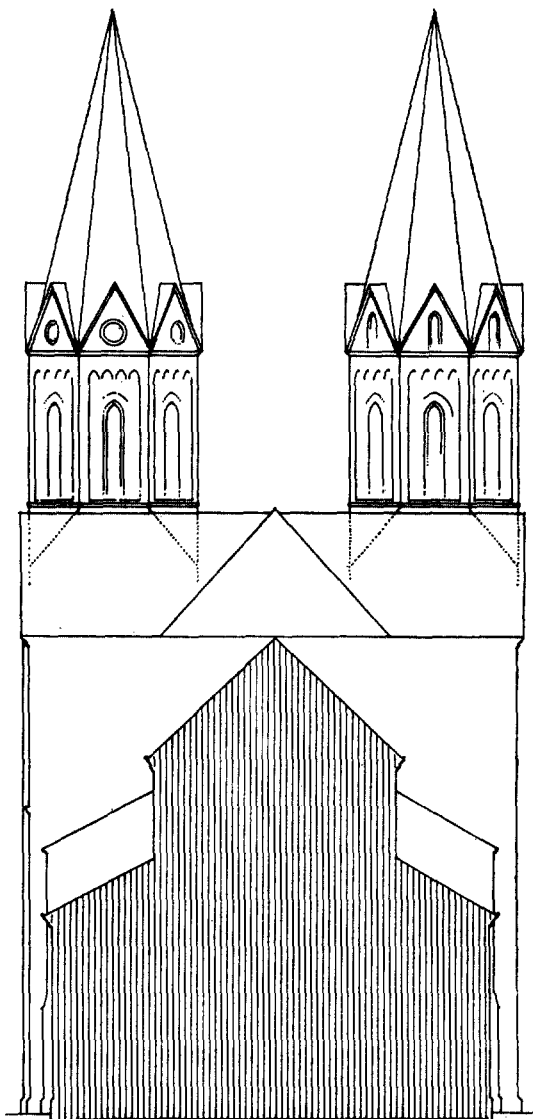
J. F. VAN AGT

Het oorspronkelijke restauratie-ontwerp van de Munsterkerk in Roermond was door P. J. H. Cuypers in eerste instantie ter beoordeling voorgelegd aan de archeoloog James Weale te Brugge, die het in 1863 na enkele wijzigingen goedkeurde. Een kopie van de plattegrond bij het oorspronkelijke restauratie-ontwerp, afkomstig uit de papieren van Weale, bevindt zich dank zij de tussenkomst van dr. Luc Devliegher sinds kort in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (zie vorige artikel). Bij deze tekening bevonden zich ook drie foto's, die belangwekkende interieurgedeelten laten zien, te weten de bogen van de westtravee der noordgalerij (afb. 2), de overgekraagde apsidiool in de zuidelijke transeptarm (afb. 3) en een dubbel kapiteel van de galerij. Zij bewijzen de authenticiteit van deze onderdelen en tonen aan dat de veranderingen inwendig veel minder ingrijpend zijn geweest dan die van het exterieur.

Over de plannen voor het exterieur ontstond in Roermond, zoals bekend ¹, al gauw een hevig conflict, toen de invloedrijke Charles Guillon, notaris en bekend kunstverzamelaar ², bezwaren formuleerde tegen het al te ingrijpende karakter van Cuypers ontwerp. Een conflict, dat tot uiting kwam in een felle polemiek tussen het liberale weekblad *De Volksvriend* (Guillon) en de clericale bladen *Maas- en Roerbode* en *Courrier de la Meuse*. Guillons kritiek richtte zich onder meer op de beoogde voltooiing van de westbouw met twee, aanvankelijk achthoekig gedachte torens ten koste van de barokke middenbekroning (afb. 1). Hij en zijn medestanders riepen zich op James Weale, dr. Franz Bock te Aken en de restauratie-architect van de Keulse Dom, Vincenz Statz. Ook wonnen beide partijen advies in van de bekende Franse architect E. Viollet le Duc.

¹ Zie mijn bijdragen in *Opus Musivum* (Assen 1964), 85 e.v. en in *Les Monuments historiques de la France* 1965, 86 e.v.

² Guillon had in zijn huis aan de Swalmerstraat (nr. 3, begonnen 1861) zijn collectie kerkelijke kunst ondergebracht in een „Romaanse" kamer met deur-omlijstingen e.d., die geïnspireerd waren op de Munsterkerk. Zie mijn bijdrage over dit huis in *Libellus*

Globale reconstructie van de oorspronkelijk ontworpen achthoekige torens (1863) op de westbouw, gezien uit het oosten.

Festivus (historische opstellen voor Joseph Linssen, Roermond 1964), 1 e.v.

En tenslotte werd Viollet le Duc uitgenodigd om als scheidsrechter op te treden. Op 30 augustus 1864 was hij in Roermond om zich persoonlijk op de hoogte te stellen en een uitspraak te doen en toen bleek onder meer, dat Cuypers oorspronkelijke ontwerptekeningen, die anderhalf jaar tevoren tentoongesteld waren geweest en door de burgemeester en gemeentesecretaris voor „ne varietur” getekend, toch veranderd had, o.a. door de achthoekige torens op de westbouw vierkant te maken. Op een voor „ne varietur” getekend en door Weale gefiatteerd ontwerp (het westfront) en een andere tekening (dwarsdoorsnede over het schip) zijn sporen van lijnen zichtbaar gebleven, die het mogelijk maakten de oorspronkelijk ontworpen achthoekige torens globaal te reconstrueren (zie de figuur in de tekst). Het gevolg van Viollet le Duc's bezoek aan Roermond was, dat Cuypers zijn gang kon gaan; de vierkante westtorens zouden zelfs nog een geleding hoger worden dan aanvankelijk voorzien. Viollet le Duc maakte een rapport op, dat van grote documentaire waarde is.

Als tastbare bewijzen, dat Cuypers in verband met deze restauratie contact bleef onderhouden met Viollet le Duc, kunnen twee calques van ontwerptekeningen dienen, die zich bevinden in het archief van Monumentenzorg (afb. 4 en 5). Zij zijn schaal 1 op 50 getekend in oostindische inkt op doorschijnend geel papier.

Een (30 x 48 cm) stelt de oostgevel van de westbouw voor en draagt rechts van de topgevel het opschrift: Munsterkerk. / Eglise de Notre Dame (dite Munsterkerk / à Ruremonde / P. J. H. Cuypers / Arch. — Rechts staat op vensterhoogte te lezen: la disposition / de ces colonnes / est préférable / E. Viollet le Duc. — Die „colonnes” zijn hoekzuilen (in rode inkt met letters C gemerkt) die elk van de vier spits-

bogige spaarvelden flankeren. Op een oude foto (afb. 1) zijn op deze plaatsen geen hoekzuilen te zien maar baksteenreparaties. Het oorspronkelijke restauratie-ontwerp toonde slechts een enkele middenzuil voor elk paar spaarvelden³. Bij de restauratie is gewerkt volgens het ontwerp, dat goedgekeurd was door Viollet le Duc.

De andere tekening (35 x 48 cm), uit dezelfde tijd als de vorige, geeft de bovenste muurzone van koor en transept weer met daarboven een variantontwerp voor de dwerggalerij. Zij draagt geheel bovenaan in potlood de notitie: Soumis à l'approbation. Het opschrift links boven luidt: Eglise de Notre Dame (dite Munster) à Ruremonde. / Galerie du Transept Sept. et Merid. / Mars 1868 / P. J. H. Cuypers / Arch. — In feite zien wij een deel van koor en transept uit het noorden maar dat maakt geen verschil, omdat het ontwerp ook voor de zuidkant gold. Bovenaan rechts staat: D [in rode inkt] à exécuter. — préférable à la disposition E / E. Viollet le Duc / 8 aout 68. — Met een rode letter D is in de tekening voor de koorvensters een hoger onderdorpelniveau aangegeven dan Cuypers getekend had (gemerkt met rode letters E'). Wat betreft de dwerggalerij voelde Viollet le Duc het meest voor het variantontwerp, waarbij het transept conform het koor aan weerskanten van elke bogenreeks muurdammen vertoont (gemerkt met rode D's) in plaats van hoekzuiltjes (gemerkt met rode E's). De zuiltjes en bogen van de dwerggalerijen waren overal door baksteen vervangen (afb. 1). „La Balustrade pleine de ces galeries subsiste seule partout avec les piédroits, qui recevaient les colonnettes”, zo had Viollet le Duc geconstateerd⁴. De koorvensters heeft Cuypers volgens zijn eigen inzichten hersteld maar bij de dwerggalerijen heeft de opvatting van Viollet le Duc de doorslag gegeven.

³ Afb.: *Les Monuments historiques de la France* 1965, 91

⁴ Vgl. *Opus Musicum*, 107.

VIOLLET LE DUC AND THE RESTORATION OF THE MUNSTERKERK IN ROERMOND

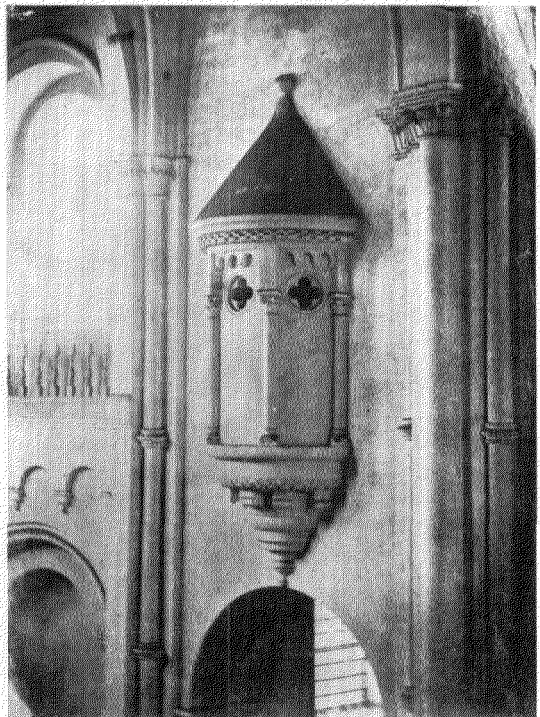
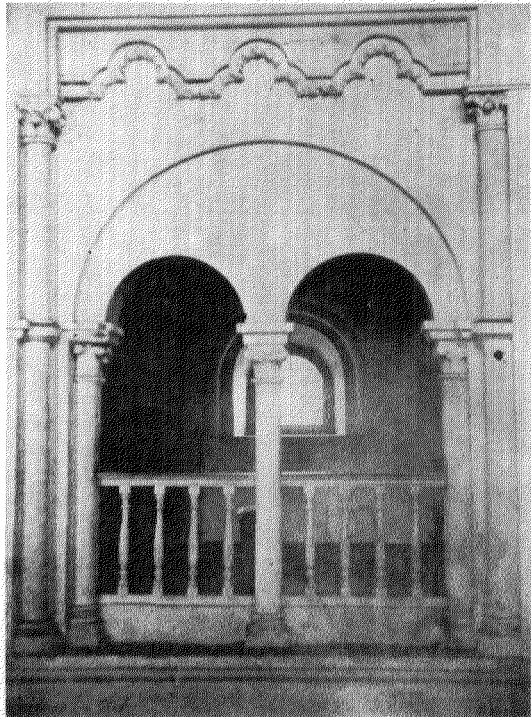
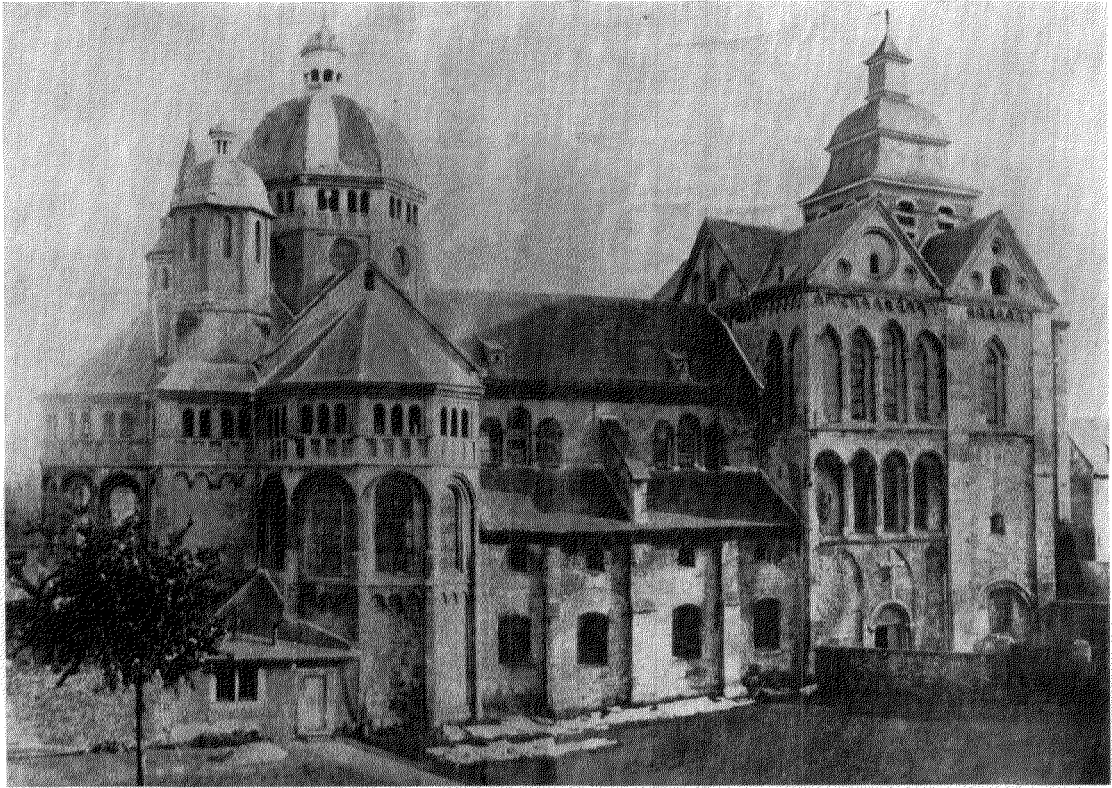
Before the restoration of the Munsterkerk in Roermond was undertaken in 1863, photographs of the building were made. They show interesting parts of the interior indicating that the interior of the building was much less radically changed than the exterior.

The exterior gave rise to serious controversy, especially concerning the plan to complete the westwork with two towers, originally designed as octagonal. Finally the famous French architect

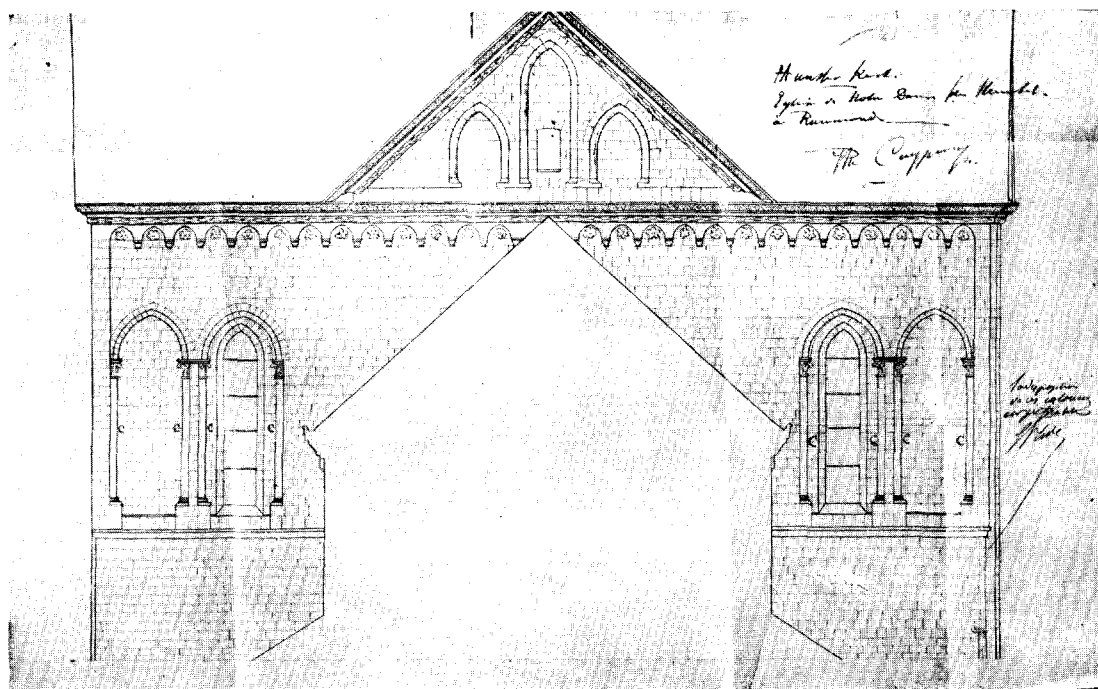
E. Viollet le Duc, who travelled to Roermond in 1864 to serve as arbiter, made it possible for Cuypers to proceed along his own lines.

Concrete evidence of continued consultation between Cuypers and Viollet le Duc in connection with this restoration has survived in the form of two designs dating from 1868 which carry Viollet le Duc's comments, most of which were adopted by Cuypers.

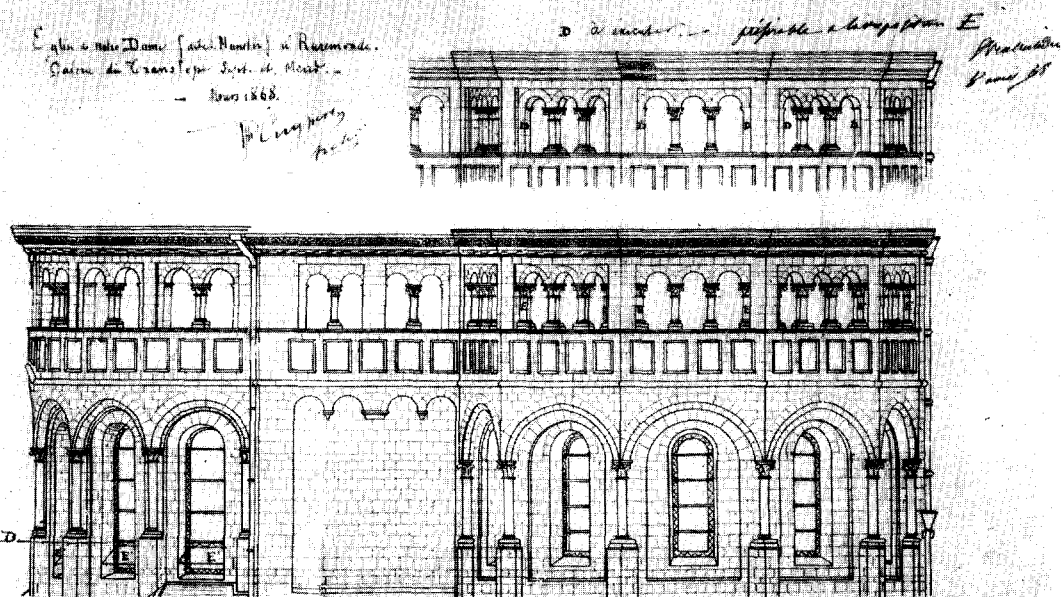
VIOLET LE DUC EN DE MUNSTERKERK IN ROERMOND

Afb. 1-3. Noordaanzicht, meest westelijke travee van de noordgalerij en apsidiool in de zuidelijke transeptarm der Munsterkerk; toestand 1863. (Afb. 1 naar foto in Gemeente-archief Roermond; afb. 2 en 3 naar foto's uit de nalatenschap van James Weale)

Afb. 4. Restauratie-ontwerp van P. J. H. Cuypers voor de oostgevel van de westbouw der Munsterkerk, goedgekeurd door F. Viollet le Duc. (Archief Monumentenzorg)

Afb. 5. Restauratie-ontwerp van P. J. H. Cuypers voor de oostpartij der Munsterkerk, gedateerd maart 1868, het variantontwerp voor de dwerggalerij goedgekeurd door F. Viollet le Duc, 8 augustus 1868. (Archief Monumentenzorg)

BOEKBESPREKING

DE MIDDELEEUEWSE KERKEN VAN OOSTFRIESLAND IN DE LITTERATUUR

Oostfriesland is voor kenners en liefhebbers van de architectuur van onze noordelijke provincies bekend om zijn onaangetastheid en wegens de vele landelijke kerken, die evenals in Groningerland en Friesland, veelal nog slechts door enkele woningen en boerderijen omgeven, oprijzen in het vlakke landschap. De vergelijking gaat landschappelijk gezien vooral op voor de kustgebieden en het Emsiger- en Brokmerland (Krummhorn); oostelijk van de lijn Norden-Leer komt meer geestgrond voor en veengebied met houtopstand. Ook aan de linker-oever van de Ems bestaat het Reiderland noordelijk van de lijn Bunde-Weener-Leer uit kleigebieden; zuidelijker vindt men daar een veenlandchap aansluitend aan dat van Westerwolde.

De verwantschap van de oude bouwkunst met die in Noord-Nederland lijkt in eerste instantie vrij sterk, daar Oostfriesland ook veel een-schepige dorpskerken kent, die in ouderdom terug gaan tot de 12de eeuw en de romaanotische overwelfde zaal- of kruiskerk er eveneens gevonden wordt. Vooral in die laatste periode is de verwantschap duidelijk en herkent de nauwkeurige onderzoeker ook talrijke uit Groningen en Friesland bekende details. De vraag echter, hoe precies de ontwikkelingen zich hebben afgespeeld is nog aan discussie onderhevig en moet door onderzoek naar vroegere toestanden opgehelderd worden.

Door afzijdigheid van het grote verkeer en de handelscentra in de laatste eeuwen, was het Oostfriesse gebied tot voor kort nog weinig onderzocht. Dit geldt in mindere mate tevens voor grote gebieden van het noorden van ons eigen land, waar alleen het Kunstreisboek recente inlichtingen verschaft naast de verouderde Voor-

loopige Lijst en de slecht toegankelijke registers van beschermde monumenten¹.

Een overzicht van de inventarissen van monumenten in Oostfriesland² vermeldt slechts een zeer summier deel van de hand van H. W. Mitthoff uit 1880. De veel oudere Duitse parallel van ons Kunstreisboek wijdt slechts aan enkele plaatsen in Oostfriesland korte omschrijvingen³. In de nieuwe serie die nu op stapel staat is Oostfriesland nog niet verschenen. Wel is van het Bildhandbuch Deutscher Kunstdenkmäler een deel Bremen-Niedersachsen uitgekomen en bracht Reclams uitgeverij in 1960 een deel van de Kunstführer op de markt, dat Niedersachsen, Hansestädte, Schleswig-Holstein en Hessen omvat⁴. In Oostfriesland zijn daarin beknopt de kerken behandeld van Stapelmoor, Bunde en Leer in Rheiderland, Emden, Hinte, Pilsum, Engerhufe, Aurich, Marienhufe en Norden, evenals verder oostelijk Buttforde en in het Bildhandbuch Sillenstede. De grootste dichtheid van behandelde kerken in de Reclamgids zien wij in Jeverland. Wellicht berust dit op de toenmaals verrichte voorarbeid en hebben de medewerkers, waarvan een aantal aan de monumentendiensten van Saksen werkzaam waren, geen inzage gehad in elders beschikbare gegevens.

In Oostfriesland was namelijk wel gewerkt aan bestudering van de bestaande gebouwen door de kunsthistoricus Fastenau. De enige in druk verschenen neerslag van al zijn arbeid was een 34 bladzijden groot werkje zonder enige afbeelding, Ostfriesische Kunstgeschichte in Umrissen geheten (Emden 1930), waaruit een gedege kennis van het materiaal spreekt en dat als samenvatting tot voor kort zijn waarde behield.

¹ In de behoefte aan afbeeldingen voorzien thans enigszins R. Steensma's boekjes, *Oude kerken in Groningen*, *Oude kerken in Friesland* en *Vroomheid in hout en steen*, resp. Baarn 1970, 1971 en 1966. — Het werk aan de registers heeft binnen de rijksdienst voor de Monumentenzorg de voortgang van de uitgave van Geïllustreerde Beschrijvingen geblokkeerd. Een deel over Noord-Oost Friesland is thans in bewerking.

² K. Maier, „Zum Stand der Inventarisierung der Kunstdenkmäler in Niedersachsen“, *Niedersächsische Denkmalpflege*, 6 (1965-'69), 14-22.

³ G. Dehio, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, Nordwest-Deutschland*, Berlin 1912.

⁴ *Deutsche Kunstdenkmäler, ein Bildhandbuch*, uitgegeven door R. Hootz, Bremen, Niedersachsen, Deutscher Kunstverlag 1963. — *Reclams Kunstführer, Baudenkmäler, IV, Niedersachsen, Hansestädte, Schleswig-Holstein, Hessen*, Stuttgart 1960.

Het materiaal voor monumentenbeschrijvingen, dat Fastenau in handschriften had verzameld, was na de oorlog, toen publikatie mogelijk werd, reeds zo verouderd, dat het een grondige bewerking vereiste. Het grote belang van het werk van Manfred Meinz, die deze opdracht aanvaardde, ligt in de catalogusvormige opsomming van alle kerken van Oostfriesland tot de grens met Jeverland, bevattende een korte omschrijving, maten, materiaal, datering en literatuur⁵. Bovendien zijn in het tekstgedeelte de kerken naar materiaal, plattegrond en opbouw geordend behandeld, terwijl ook aan speciale onderwerpen als gewelven, kleur en indeling van de ruimte aandacht gewijd wordt. Als basiswerk is dit boek onontbeerlijk voor ieder die zich in het gebied wil inwerken, al gaven speciale onderzoeken al spoedig na 1966 belangrijke aanvullingen en zijn detailontsporingen aan te wijzen (doopvont Eilsum bijvoorbeeld niet 16de-eeuws doch 1472 gedateerd en van de hand van de inheemse gietersfamilie Klinghe). De lijnclichés zijn overgenomen uit verschillende andere werken, zodat ze soms wel en soms niet naar tijdperken gearceerd zijn, hetgeen verwarrend werkt.

Het nauwkeuriger detailwerk is eerst in de laatste tien jaar aangevat. Publikatie van restauraties en daarbij gedane vondsten komt dan ook voor Oostfriesland eerst langzamerhand op gang in de jaarboeken van de Niedersächsische Denkmalpflege. Na de vondst van de merkwaardige tweebeukige krypta te Leer⁶ en de behandeling van de sculpturen uit Norden in 1960, komen in het zesde deel in 1970 opgravingen in Engerhufe en Pewsum aan de orde en een studie over de decoratieve schilderingen in de kerken van Eilsum, Stapelmoor, Westeraccum, Oldendorf, Schleddehausen en Börstel, voor de relatie met Nederlandse kerkinterieurs van groot belang.

Eilsum, reeds opvallend, door de toren die boven het koor oprijst, kreeg tijdens de restauratie een nieuw accent door de vondst van een 13de-eeuwse Majestas Domini geschilderd op het apsisgewelf en van uitzonderlijke kwaliteit. De decoratie van het iets jongere schip gaat van

de architectuur uit en vult deze aan: elk gewelfveld tussen de gemetselde ribben is door een geschilderde middenlijn verdeeld waarvan stugge ranken ontspruiten terwijl in de kruin van het gewelf een ring is geschilderd, enigszins te vergelijken met het koorgewelf in Gronings Westermenden. Een en ander geeft goede gronden deze decoratie te dateren gelijk met het aanbrennen der gewelven, die in de jaren zestig van de 13de eeuw gedateerd worden. Verwantschap met Groninger interieurs bespeurt men eveneens in Stapelmoor in Rheiderland ten zuiden van Weener gelegen. De gewelven van de kruising en het zuiderdwarspand bleken daar evenals in Holwierde en Hantumhuizen van geschilderde ribben voorzien te zijn en daarmee in het schema van de overwelfing mee te spelen. De beschrijving van het koor en de noordelijke dwarsarm met vlechtwerk en andere metselmozaïeken voegt zich bij de talrijke Groninger voorbeelden⁷. De Cisterciënzerkloosterkerk van Börstel buiten Oostfriesland houdt in het midden van de 13de eeuw het witte schema nog vol. De buitenarchitectuur is voor het tweede kwart van de 13de eeuw up to date vergeleken bij Nederlandse voorbeelden als Leermens, Winschoten⁸.

Voor wie zich niet in de technische details en theorieën wil verdiepen heeft de oud-conservator van het Nedersaksische gebied G. Kiesow een helder geschreven overzicht met goede afbeeldingen samengesteld dat de titel *Ostfriesische Kunst* draagt, doch wegens de uitgave door een waterschap moeilijk vindbaar is⁹. Het boek geeft een evenwichtig kunsthistorisch overzicht en getuigt van grote kennis van zaken ook buiten de eigenlijke grenzen van het gebied. De kerkelijke kunst is sterk overheersend maar naast de architectuur, die een grote plaats inneemt, is veel plaats ingeruimd voor de beeldhouwkunst en het meubilair in de kerken. De heldere stijl doet bij de behandeling van de individuele kerken bijna vergeten dat er geen plattegronden of doorsneden in het boek voorkomen. Het grote belang van dit geschrift bestaat ons inziens vooral in de vergelijkingen met buiten Oostfriesland

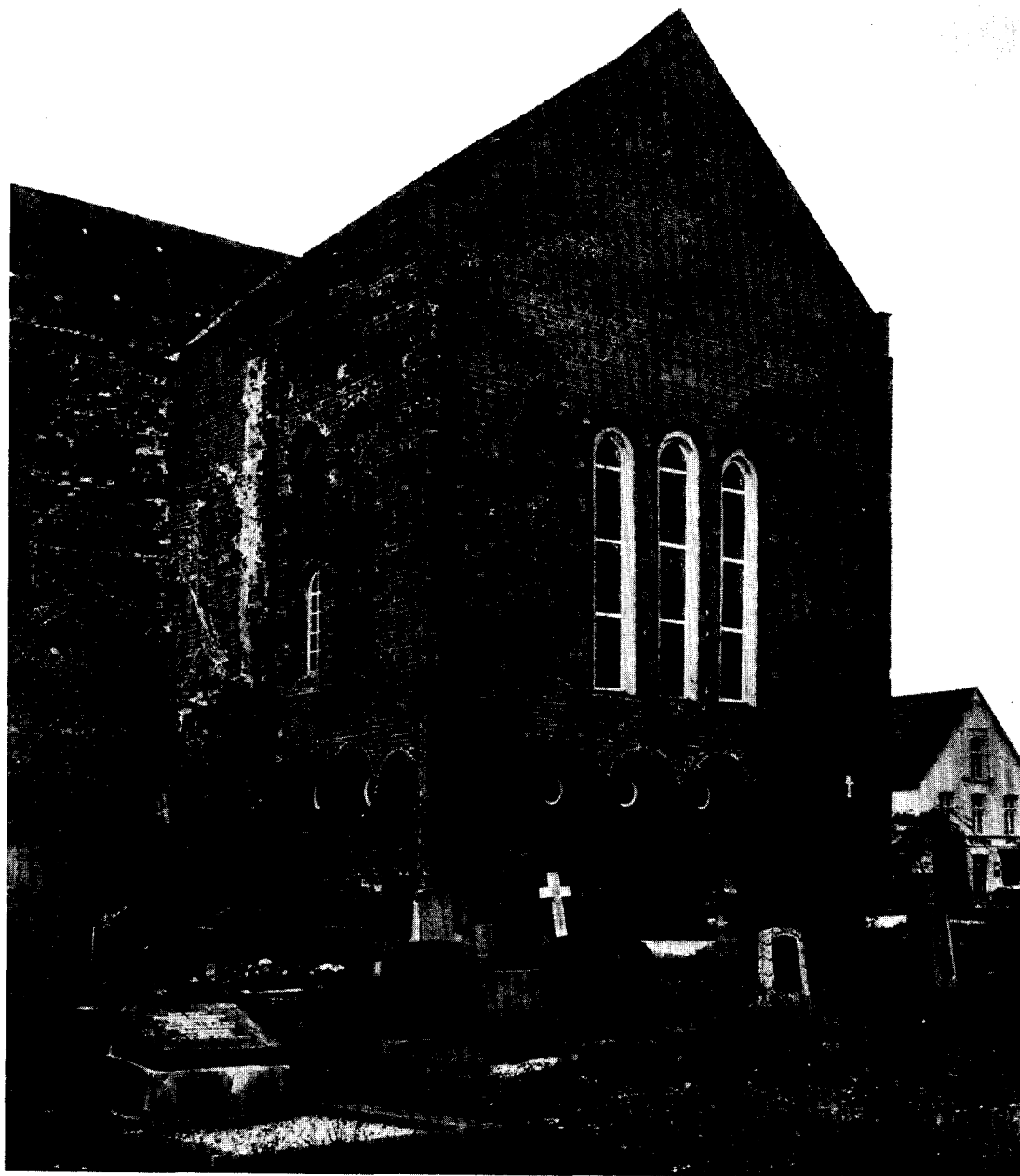
⁵ M. Meinz, *Der mittelalterliche Sakralbau in Ostfriesland = Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands* 46, Aurich, Verlag Ostfriesische Landschaft, 1966.

⁶ R. Wesenberg in, *Niedersächsische Denkmalpflege* 2 (1955-'56), 56-73. — R. Wesenberg en W. Haarnagel, *Die Krypta auf dem Reformierten Friedhof in Leer*, Hildesheim 1959.

⁷ R. Meischke, „Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen”, *Bull. K.N.O.B.* 65 (1966), 57 e.v.

⁸ G. Grosze Boymann, „Die Klosterkirche der Zisterzienserinnen in Börstel”, *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, 9 (1970), 61 e.v.

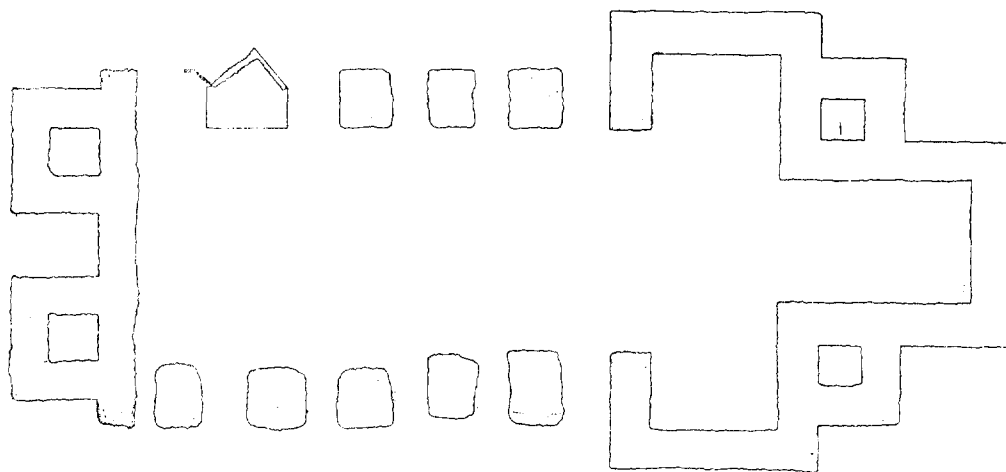
⁹ G. Kiesow, *Ostfriesische Kunst = Ostfriesland im Schutze des Deiches*, IV. Im selbstverlag, Deich-

Afb. 1. Bunde (Oostfriesland), Sint-Maartenskerk uit het zuidoosten. Sporen van verdwenen apsis en hoektoren.
(Foto Herma M. van den Berg)

Afb. 2 en 3. Opsplitsing van de muur in schalen. Links in het schip van de voorheen kruisvormige kerk van Woldendorp (Groningen), rechts in het koor van de kerk van Bunde (Oostfriesland).
(Foto Monumentenzorg en naar Kiesow, Ostfriesische Kunst)

0 1 2 3 4 5 10

Afb. 4. Schema van de gevonden funderingen van de parochiekerk van Midwolda, voorheen hoofdkerk van Oldamt. Schaal 1:400. — De afmetingen van koorpartij en dwarspand zijn vergelijkbaar met die van de 13de-eeuwse kerken van Groningen en Marienbafe. De gevonden funderingen van het schip zullen betrekking hebben op de zijbeuken, die weergegeven zijn op het zegel dat in de 14de eeuw in gebruik was maar op een 17de-eeuwse afbeelding verdwenen lijken.
(Tekening R.O.B. 1951)

bestaande typen. De 12de-eeuwse granietkerken van Jeverland die uit een zaal met apsis bestaan worden bijvoorbeeld met kerken in Sleeswijk-Holstein vergeleken die gegroepeerd kunnen worden rond de Dom van Viborg waaraan in 1133 werd begonnen. Voor de tufstenen kerken zijn data bekend in Schortens en Ribe resp. 1153 en 1176. De tufsteen zou dan nog toegepast zijn nadat de baksteen in gebruik geraakt was. De vaste oriënteringsdata daarvoor worden gevonden in het aangrenzende Nedersaksen te Ratzeburg (rond 1180) en Lübeck (1170), Jerichow en Lehnin uit dezelfde periode; de vroegste baksteenkerken van Midlum bij Leer en Dunum bij Wittmund worden hier dan ook vóór 1200 gedateerd, hetgeen overeenkomt met de voor Nederland gebruikelijke datering¹⁰. Van de variaties in muurbehandeling door middel van spaarvelden worden Hage en Victorburg behandeld waar de velden merendeels door „kralen” gescheiden worden. Doordat de bijbehorende koorpartijen van beide kerken verdwenen zijn is vergelijking met Nederlands-Friese voorbeelden, waar kralen langs koorsluitingen bekend zijn, moeilijk. Ongebruikelijk in Nederland zijn de naar boven breder uitlopende kralen rond de vensters aan de kerk van Hage. Het is een baksteenimitatie van een in tufsteen gebruikelijk motief in de grote romaanse bouwkunst als de Patrokliekerk te Soest in Westfalen en de abdij van Maria Laach.

Aan nauwkeurige bestudering van bouwkundige details is nog zo weinig gedaan, dat de auteur in staat was een belangrijke vondst te doen door te constateren dat de rijke bakstenen kruiskerk van Bunde in de hoeken tussen koor en dwarspanden boven apsiden van de dwarspanden torenvormige opbouwen gehad moet hebben (afb. 1). De kerk voegt zich daarmee in een serie belangrijke kerken, waarvan die te Lippstadt als voorbeeld gewerkt zal hebben en waarin in Nederland de verdwenen kerk van Midwolda, hoofdkerk van Oldamt zich voegt, zoals zij afgebeeld is op het zegel van het Oldamt en bekend is uit ontgraven funderingen (afb. 4)¹¹.

Ook voor het in Oost-Groningen voorkomende motief van de in schalen opgesplitste wand

(Woldendorp, Termunten, Finsterwolde) ver- toont Oostfriesland duidelijke verwantschap in de kerken van Engerhufe, Marienhufe, Bunde en Hatzum (afb. 2 en 3).

De doorhangende sluitsteen, bij ons bekend in Siddeburen, Oldenzijl en tot ver westwaarts in Bozum, vindt men in Oostfriesland in o.a. Hatzum naar voorbeeld van de Dom van Paderborn en de kerk van Billerbeck. Aan de laatste kerk is een bouwdatum van 1234 verbonden¹².

Wat betreft de beschildering van de binnenruimten laat Kiesow het bij een korte opsomming van de gevonden patronen en een wat bredere vermelding van de beschildering van de apsis in Eilsum. Een vroegere datering tweede kwart 13de eeuw van de laatste zou overeenkomen met de voorstelling door Meischke verdedigd, dat de witte interieurs vroeg 13de-eeuws zijn. De doorhangende sluitsteen, die bij de witte interieurs voorkomt in Nederland, zou dan terecht vroeg gedateerd moeten worden, wat impliceert dat voor Billerbeck het jaartal 1234 de einddatum betekent.

Uit de overvloed van belangrijke gegevens over relaties met Nederland kiezen we nog de oksalen, daar die ook voor Nederlandse gevallen aangrijpingspunten kunnen opleveren. Naast het door Mainz gegeven argument dat deze inbouwen in kerken vooral ten behoeve van meer altaren tot stand gekomen zouden zijn, noemt Kiesow Franse invloed. Toch blijft het opmerkelijk dat vooral Oostfriesland het land van de afscheiding tussen altaarruimte en schip is, ook in parochiekerken. Naast de bekende voorbeelden, zullen er bij nader onderzoek wel meer sporen van gevonden worden¹³.

Van belang in dit verband is de in 1943 reeds verschenen studie van E. Rogge over romaanse kerken in Oostfriesland¹⁴, een noodzakelijke aanvulling op een reeds eerder verschenen werkje van O. Dellemann¹⁵, dat suggereerde dat er in Oostfriesland slechts eenbeukige kerken met een apsis zouden bestaan. Weliswaar komen deze in meerderheid voor en wist Dellemann de nadruk te leggen op de breedtevorm, die ontstaat doordat de ingangen steeds in het midden van de lange zijden gevonden worden. Door

acht Krummhorn, Pewsum 1969.

¹⁰ Vgl. E. Neumann, „Die Backsteintechnik in Niedersachsen während des Mittelalters”, *Lüneburger Blätter* 10 (1959), 28. — De oudste bakstenen blijken midden 12de eeuw langs de Weser toegepast te zijn en hebben een geringere dikte dan de jongere stenen.

¹¹ H. Thümmler, „Die Kirche in Marienhufe und

die Andreaskirche in Norden”, *Friesisches Jahrbuch*, 1955, 79 en H. Halbertsma in *Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 3 (1952).

¹² G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler; Westfalen*, bewerkt door D. Kluge en W. Hansmann, München 1969.

Rogge werd echter de nadruk gelegd op het Noordfrieese gebied ten oosten van de Jadeboezem, waar de eenbeukige kerken bijna steeds van een versmalde altaarruimte zijn voorzien, die aan de oostzijde met een opnieuw versmalde apsis sluit. Bovendien is de altaarruimte daar dikwijls door dwarsmuren met een smalle doorgang in het midden gescheiden van het schip. Eerst later zou blijken dat ook de kerk van Stedesdorf deze plattegrondvorm gehad heeft en de Noordfrieese vorm ook verder westwaarts voorkwam. Wij vonden deze dwarsmuren in verschillende uit opgravingen bekend geworden plattegronden van Groninger kerken¹⁶. Mogelijk ligt deze traditie ten grondslag aan de latere voorliefde voor oksalen en beeldnissen ter zijde van de triomfboog. Niet onberoerd door de politieke denkbeelden van zijn tijd, is Rogge ook in het herleiden van het materiaal tot enkel types bevooroordeeld. Waardevol als vergelijkingsmateriaal zijn vooral de opmetingen van venster- en pijlerprofielen en de afbeeldingen daarvan in foto. De plattegrondtekeningen geven geen latere verbouwingen weer en zijn soms meer reconstructies dan weergaven van de bestaande toestand.

Voorarbeid voor een werk als van Kiesow was tevens gedaan door Arno Petersen in zijn dissertatie uit 1963, die een beperkter gebied behandelde dan Rogge en tot beter resultaat kon komen¹⁷. Zijn opmetingstekeningen zijn naar perioden gearceerd en geven ook steeds duidelijk de ingangen weer. Overtuigender dan bij Rogge blijkt voor de Krummhorn de zaalkerk zonder versmalde altaarruimte karakteristiek te zijn. Schema's en een kaart van de verbreiding tot en met Groningen en Noordfriesland geven goede overzichten.

Volledigheidshalve dient ook de dissertatie uit

1956 in Braunschweig door E. Rotermund genoemd te worden over de romaanse kerken in het Reiderland (alleen in getypte vorm in Braunschweig aanwezig). Enige graaactiviteit heeft de auteur gegevens opgeleverd over muurdiepten en versnijdingen en over apsiden aan de dwarspanden aan de kerken van Bunde en Stapelmoor. De muursporen in de hoeken van dwarspand en koor laat zij echter onbesproken.

Ongeveer gelijktijdig met het overzichtswerk van Kiesow is tenslotte een belangrijk detailonderzoek gepubliceerd door R. Noah over de kerken van Harlingerland¹⁸. De beperkte opgave kon nauwkeurig en verantwoord uitgewerkt worden; de tekeningen zijn steeds van bouwperioden voorzien, zodat geen onduidelijkheid over plattegrondvormen kan ontstaan. Ook bij de dateringen gaat de auteur stap voor stap vergelijkend en overwegend te werk. Voor de kerk van Stedesdorf, waarvan hij door opgravingen de oudste plattegrond met versmald koor en opnieuw versmalde apsis aan het licht wist te brengen, komt Noah aldus tot een juistere datering in de eerste helft van de 12de eeuw in tegenstelling tot de ook door Kiesow herhaalde algemene datering van tweede helft 12de eeuw. De vroege baksteenkerken zoals Dunum krijgen dan echter een datering van 1230-50, waar Kiesow tot voor 1200 durft te gaan.

Samenvattend kunnen wij vaststellen, dat het particuliere initiatief in dit gebied belangrijke studies heeft weten te publiceren, die ondanks het bestaan van een plaatwerk in de serie Deutsche Lande Deutsche Kunst, des te dringender doen uitzien naar geïllustreerde beschrijvingen waarin uitvoerige opmetingstekeningen en opgravings- en restauratievondsten het zwaartepunt vormen.

HERMA M. VAN DEN BERG

¹³ Ook te Ditzum zouden funderingen van dwarsmuren gevonden zijn.

¹⁴ El. Rogge, *Einschiffige romanische Dorfkirchen in Friesland und ihre Gestaltung = Schriften des Niedersächsischen Heimatbundes e.v.* Neue Folge, 9, Oldenburg 1943.

¹⁵ Otto Dellemann, *Der mittelalterliche Bautypus der einräumigen Dorfkirchen Ostfrieslands, Entwicklung Wesen Deutung*, Würzburg-Aumühle 1937.

¹⁶ Herma M. van den Berg, „Plattegrondvormen

van middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland”, *Bull. K.N.O.B.* 69 (1970), 14.

¹⁷ Arno Petersen, *Der mittelalterliche Dorfkirchenbau in der Krummhörn (Ostfriesland)*; diss. Karlsruhe 1963.

¹⁸ Robert Noah, *Die mittelalterliche Kirchen in Harlingerland = Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands*, 57 Ostfriesische Landschaft, Aurich 1969.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. Ir. C. L. Temminck Groll;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Dr. W. C. Braat, Mr. G. J. Kalf,

Mr. J. Korf, Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. Meta A.

Prins-Schimmel, Jbr. Drs. C. C. G. Quarles van Ufford, Dr. J. G. N.

Renaud, Drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 25.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 15.—, voor verenigingen *f* 35.—, en voor studentleden *f* 10.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Nederlandse Museumvereniging. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN